

Kirgistan. Od ułomnej demokracji do współczesnego chanatu?

Dr Jerzy Olędzki

W ostatnich latach dynamicznie zmieniała się sytuacja geopolityczna najbliższego sąsiedztwa Kirgistanu. W 2021 roku talibowie przejęli władzę w Kabulu. Nasiliła się aktywność ruchu islamskiego związanego z Państwem Islamskim (IS) - tzw. kalifatu choraskańskiego (*Ad-Daula al-Islamijja – Wilajat Churasan*, znanego pod angielskim skrótem IS-K). Pełnoskalowa agresja Rosji na Ukrainę dla Azji Centralnej oznaczała z jednej strony wzmocnienie obaw przed agresywnym imperializmem Rosji, z drugiej zaś powodowała próżnię bezpieczeństwa, dostarczanego do tej pory w regionie przez Moskwę. Wynikiem tego ostatniego zjawiska był pogłębiający się kryzys na kirgiskiej granicy z Tadżykistanem, o przebieg której obie republiki toczą spór.

Takie otoczenie nie sprzyjało rozwojowi państwa. Kirgistan jest najmniejszą i najuboższą republiką Azji Centralnej. Dodatkowymi negatywnymi czynnikami dla dynamiki rozwoju gospodarczego jest praktycznie brak surowców naturalnych - poza niewielkimi złożami złota - oraz górzyste ukształtowanie terenu, które nie sprzyja urbanizacji. Największym gospodarczo-politycznym atutem republiki jest położenie geograficzne na szlaku dystrybucyjnym z Chin do Europy.

W latach 2020-21 w tym kraju w dość kuriozalny sposób przejął Sadyr Żaparow, najpierw premier, a wkrótce prezydent państwa. Kirgistan od trzech lat ulega procesowi „chanatyzacji” państwa, bowiem władza nowego lidera ma wyraźny rys autorytarny. Kirgistan po 30 latach od uzyskania niepodległości i postrzegania przez Zachód jako republika najbardziej zaawansowana pod względem procesów demokratycznych w regionie, powoli zbliża się do autorytarnego modelu władzy prezydenta Rahmona w sąsiednim Tadżykistanie. Oczywiście należy pamiętać, że przeszkodą na drodze tych zmian może być społeczeństwo kirgiskie, które już kilkakrotnie swoim sprzeciwem doprowadzało do przetasowań na scenie politycznej.

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie wydarzeń, które zapoczątkowały rozruchy społeczne w 2020 r. i w konsekwencji wyniosły do władzy stosunkowo mało znanego polityka, jakim był wtedy Sadyra Żaparowa. W opracowaniu dokonano analizy skutków działań obecnego prezydenta, zarówno gospodarczych - fundament jego programu jeszcze w okresie, gdy był bliskim współpracownikiem prezydenta Bakijewa i deputowanym do parlamentu (Żogorku Kenesz) - oraz aktywności w polityce wewnętrznej, które wprowadziły Kirgistan na kurs autorytarny.

Od niepodległości do pluralistycznej niestabilności

Kirgistan był jednym z pierwszych państw regionu, które rozpoczęły drogę do uzyskania niepodległości. Pierwszym przejawem dążeń do samostanowienia Kirgizów była próba zwiększenia niezależności Kirgiskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (SRR), podjęta przez kirgiskich deputowanych w Radzie Najwyższej ZSRR podczas plenum w 1988 roku. Osiągnięciem tych zabiegów było przyjęcie w 1989 r. ustawy nadającej językowi kirgiskiemu statusu języka państwowego (Akunov, Kakeev, 2004, s. 251-252). Kolejnym etapem było stopniowe przywracanie kirgiskich nazw geograficznych oraz zatwierdzenie flagi narodowej.

Te przemiany tożsamościowe prowadziły do ogłoszenia suwerenności przez Radę Najwyższą Kirgiskiej SRR w dniu 15 grudnia 1990 r., a następnie deklaracja niepodległości w dniu 31 sierpnia 1991 roku. Funkcję prezydenta niepodległej Republiki Kirgistanu pełnił Askar Akajew, wybrany na to stanowisko przez Radę Najwyższą Kirgiskiej SRR jeszcze w październiku 1990 roku. Ustrój polityczny republiki jako demokracji parlamentarnej określono w konstytucji uchwalonej 5 maja 1993 r. (Akunov, Kakeev, 2004, s. 253-254).

Pomimo uzyskania niepodległości republika pozostała pod bardzo silnym wpływem Rosji. Praktycznie wszystkie ugrupowania polityczne nie ukrywały swoich prorosyjskich sympatii. Pielgrzymki polityków do Moskwy, starających się zdobyć przychyłność Rosji - hegemonia w regionie, na trwałe wpisały się w krajobraz polityczny republiki. Jednocześnie ta zależność nie przeszkadzała w dość szybkim postępie demokratyzacji życia społeczno-politycznego, szczególnie po upadku prezydenta Askara Akajewa. Co ciekawe, to właśnie ten proces spowodował, że republika stała się najbardziej niestabilnym politycznie państwem regionu. Generalnie Moskwa nie wtrącała się w wewnętrzną politykę władz, przynajmniej dopóki nie była ona na kursie kolizyjnym z interesami Kremla. Oczywiście, Rosjanie kontrolowali przebieg procesów politycznych w republice poprzez silne wpływy w kirgiskich służbach specjalnych, w których nie dokonano istotnych zmian personalnych i strukturalnych (Nowak, Pogódek, 2017, s. 100).

W marcu 2005 r. doszło do pierwszego wybuchu społecznego niezadowolenia, który doprowadził do obalenia prezydenta Askara Akajewa, głowy państwa w latach 1991-2005. Wydarzenia te, znane pod nazwą "rewolucji tulipanów", były skutkiem pogłębiającego się kryzysu gospodarczego i wyrazem społecznego sprzeciwu wobec korupcji, nepotyzmu i przypadków łamania prawa przez rządzących (Kozłowski, 2009, s. 153-154).

Nowym prezydentem został Kurmanbek Bakijew, który w przyspieszonych wyborach prezydenckich 10 lipca 2005 r. uzyskał 89 proc. poparcia (Caster, 2014). Choć Akajew był uznawany na Kremlu za bliskiego sojusznika, to Rosja nie wykonała żadnego kroku, aby utrzymać go przy władzy. Zapewne bierność Moskwy była spowodowana tym, że nowy prezydent również wyrażał otwarcie prorosyjskie sympatie, kwestionując m.in. zasadność dzierżawy Amerykanom bazy lotniczej w Manas (Dogan, 2010, s. 532-533).

Niespodziewanie, pomimo decyzji parlamentu o nieprzedłużaniu dzierżawy, Bakijew zdecydował o jej przedłużeniu, co doprowadziło do konfliktu z Kremlem (Haacke, Williams, 2009, s. 6). Do akcji przeciwko kirgiskiemu prezydentowi włączyły się zapewne kontrolowane przez Rosję służby specjalne, które dostarczyły materiały o nielegalnych interesach Bakijewa i jego klanu. Równolegle Moskwa rozpoczęła działania zmierzające do wzmocnienia negatywnych nastrojów w kirgiskim społeczeństwie, uderzając w gospodarkę m.in. blokując obiecany kredyt na ukończenie budowy hydroelektrowni Kambar-Ata 1 i wprowadzając zaporowe cło eksportowe w wysokości 100 proc. na kirgiskie produkty naftowe (Górecki,

2010). Konsekwencją tej zmasowanej antyprezydenckiej akcji były trwające dwa dni rozruchy społeczne w Biszkeku w kwietniu 2010 r., krwawo stłumione przez siły rządowe. To przesądziło o losie prezydenta Bakijewa, który potajemnie opuścił kraj i udał się na Białoruś. Oficjalnie jednak wciąż pozostawał prezydentem, bowiem odmówił złożenia urzędu (Matusiak, 2010a, s. 7).

Moskwa tymczasem rozgrywała swoją partię, zacieśniając kontakty z kirgiską opozycją, której przedstawiciele od marca 2010 r. regularnie przybywali do Moskwy, szukając wsparcia. W rezultacie, podczas gdy K. Bakijew opuścił Kirgistan 6 kwietnia, to już 7 kwietnia Moskwa oficjalnie uznała nowy rząd tymczasowy, na czele którego stanęła dotychczasowa premierka Roza Otunbajewa, przejmując obowiązki prezydenta (Lelik, 2011).

Ta zmiana u steru władzy nie wyciszyła jednak konfliktu wewnętrznego, a wręcz przeciwnie - spowodowała wybuch rozruchów na tle narodowościowym na południu kraju. Tłem konfliktu między Kirgizami popierającymi Bakijewa a mniejszością uzbecką przeciwną polityce gospodarczej prezydenta była silna polaryzacja ekonomiczna. Kirgizi od dawna patrzyli z niechęcią na bogacących się na handlu i rzemiośle Uzbeków. Różnica stanowisk wobec prezydenta była więc wygodnym pretekstem do ataku na enklawę uzbecką, co doprowadziło do trwających ponad dwa tygodnie walk, w których zginęło wg różnych źródeł od 1500 do 2000 osób. Pojawiły się też podejrzania, że tak duża liczba ofiar jest spowodowana porachunkami między konkurencyjnymi grupami przestępczymi, zajmującymi się handlem narkotykami z Afganistanu, w którym rejon Osz odgrywa kluczową rolę tranzytową (Matusiak, 2010b, s. 5-7).

Pogłębiająca się destabilizacja państwa i niezdolność sił bezpieczeństwa do jej opanowania, skłoniły R. Otunbajewą do zwrócenia się do ówczesnego prezydenta Federacji Rosyjskiej Dmitrija Miedwiediewa o interwencję sił Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ). Odpowiedź Kremla była wymijająca, bowiem przypomniano w niej, że zgodnie z art. 4 traktatu taka decyzja musi być podjęta jednogłośnie przez wszystkich członków organizacji. Oczywiście dla Rosji, która zdominowała region politycznie i gospodarczo, nie stanowiłoby problemu uzyskanie poparcia dla projektu interwencji. Ostatecznie OUBZ nie wykonała żadnego ruchu, a sprawa Kirgistanu nie trafiła nawet pod głosowanie (Kucera, 2010). Można wnioskować, że Moskwa nie chciała angażować się w ten konflikt w niecałe dwa lata po wojnie gruzińskiej, zapewne obawiając się odświeżenia jej imperialnego wizerunku. Kreml uznał, że Kirgistan nie jest na tyle ważny w geopolitycznej układance, aby podejmować takie ryzyko, a niezależnie od rozwoju sytuacji pozycja Rosji w republice nie ulegnie osłabieniu.

Ostatecznie wojsko i siły bezpieczeństwa opanowały sytuację i w październiku 2010 r. mogły odbyć się wybory do jednoizbowego parlamentu (Żogorku Kenesz), które wygrali nacjonałiści z Ata-Żurt, ale zdobyli zaledwie 28 ze 120 miejsc i nieznacznie tylko wyprzedzili socjaldemokratów SDPK (26 miejsc), demokratyczną i szykanowaną przez wiele lat Ar-Namys (25 miejsc) oraz nowo utworzoną Republikę (23 miejsca). Pięcioprocentowy próg wyborczy przekroczyła też socjalistyczna Ata-Meken (18 miejsc) (Matusiak, 2010c, s. 7). Dopiero w grudniu udało się porozumieć Ata-Żurt z Republiką oraz SDPK i stworzyć rząd. Tradycyjnie opozycyjna Ar-Namys nie została zaproszona do współrządzenia, a ławy opozycji zdecydowała się też zająć Ata-Meken. Nowym premierem został lider SDPK Ałmazbek Atambajew (Stobdan, 2014, s. 60-61).

Utworzenie rządu nie zakończyło jednak procesu zmian politycznych w Kirgistanie. Rok po wyborach parlamentarnych, 30 października 2011 r., odbyły się wybory prezydenckie, które wygrał urzędujący premier Ałmazbek Atambajew, uzyskując w pierwszej turze 63.1 proc. głosów (Lang, 2011). Zwolnione stanowisko premiera objął przywódca Republiki Omurbek Babanow (Gortat, 2016, s. 242-243). Nowy rząd przetrwał jednak tylko do sierpnia 2012 r. i prezydent Atambajew powierzył misję utworzenia nowego dotychczasowemu szefowi Administracji Prezydenta Żantoro Satybaldijewowi, któremu udało się zawrzeć nową koalicję z SDPK, Ata Meken i Ar Namys. Taki rząd uzyskał zdecydowane poparcie w parlamencie (Kolbaev, Sarygulova, 2012).

Po względnie spokojnym okresie, 4 października 2015 odbyły się kolejne wybory parlamentarne, które doprowadziły do przetasowań na scenie politycznej. Zdecydowanym zwycięzcą zostali socjaldemokraci uzyskując 38 miejsc w parlamencie i wyprzedzając skonsolidowane ugrupowanie Ata-Żurt/Republika (28 miejsc). Do parlamentu dostały się też nowe ugrupowania polityczne: centrowa i deklarująca się jako „apolityczna” Partia Kirgistanu (18 miejsc), wywodząca się z południowy regionów kraju Onuguu (13 miejsc) i deklarująca się jako „technokratyczna” Bir Boł (12 miejsc). Listę deputowanych zamykał Ata-Meken (11 miejsc). Wielkim przegranym okazała się Ar-Namys, która uzyskała zaledwie 0.8 proc. głosów i nie weszła do parlamentu (Putz, 2015).

Silna pozycja socjaldemokratów, których liderem był prezydent Atambajew, nie wystarczyła do samodzielnego sprawowania władzy. Dość szybko sformowała rząd, który cieszył się poparciem SDPK, Ata-Meken, Partia Kirgistanu i Onuguu. Zaskoczeniem mogła być obecność w koalicji Ata-Meken, której lider Omurbek Tekebijew pozostawał w dość napiętych relacjach z prezydentem Atambajewem w kwestiach personalnych i w sprawie nacjonalizacji kopalni złota Kumtor (Fumagalli, 2016, s. 4-5).

W celu wyjaśnienia, dlaczego w koalicji zabrakło postów z Ata-Żurt i Republiki, którzy weszli w skład koalicji w 2010 r., należy cofnąć się do roku 2011, czasu wyborów prezydenckich. Jak wspomniano zwyciężył w nich dotychczasowy premier i lider socjaldemokratów Ałmazbek Atambajew. To zwycięstwo dało dostateczną siłę tej partii, by zakończyć współpracę z silną i mogącą stanowić zagrożenie w przyszłości Ata-Żurt. Faktem jest też, że popularność tej partii wynikała z głoszenia haseł nacjonalistycznych w okresie wybuchu zamieszek w Osz między Kirgizami a Uzbekami. W aktualnej sytuacji jej radykalizm nie był Atambajewowi na rękę, bowiem republika potrzebowała spokoju i jedności ponad podziałami etnicznymi. W konsekwencji w miejsce Ata-Żurt do koalicji weszły Ata-Meken i Ar-Namys. Dodatkowo zastąpienie nacjonalistów demokratami z Ar-Namys zostało przychylnie przyjęte w krajach zachodnich (Dyatlenko, 2014). Nowym premierem został lider Republiki Omurbek Babanow.

W październiku 2014 r. liderzy Republiki, O. Babanow i Ata-Żurt, K. Taszijew zdecydowali o połączeniu i wspólnym starcie w wyborach. Obie partie obawiały się zdominowania przez socjaldemokratów, zwłaszcza po usunięciu Ata-Żurt z koalicji i zmuszeniu Babanowa do rezygnacji z funkcji premiera (Pannier, 2016). Babanow, jeden z najbogatszych Kirgizów, stracił swoje stanowisko w sierpniu 2012 r. po serii oskarżeń o korupcję i nielegalne działania biznesowe, a jego partia przeszła do opozycji (Dzyubenko, 2012). Wobec tych wydarzeń oczywistym jest, że wejście Ata-Żurt/Republika ponownie do koalicji w ogóle nie było brane pod uwagę przez socjaldemokratów.

15 października 2017 zostały rozpisane wybory prezydenckie, w których zwyciężył lider socjaldemokratów i premier (złożył urząd na czas kandydowania) Sooronbaj Żeenbekow, uzyskując w pierwszej turze wyborów prawie 55 proc. głosów. Jego najpoważniejszym przeciwnikiem został były premier a ówczesnie opozycyjny kandydat O. Babanow, na którego zagłosowało prawie 34 proc.

wyborców. Żeenbiekow został czwartym prezydentem republiki - nie licząc czasowego pełnienia tej funkcji przez Rożę Otunbajewą - i zarazem pierwszym w jej niepodległej historii, który wprowadził się do Ała-Arczy (pałacu prezydenckiego) na skutek pokojowego przekazania władzy przez poprzednika. (Putz, 2017). Z punktu widzenia układu sił politycznych w Kirgistanie nic się nie zmieniło, bowiem nowy prezydent nie tylko wywodził się z partii, która wygrała wybory w 2015 r., ale był też bliskim i zaufanym współpracownikiem ustępującego A. Atambajewa. To w praktyce oznaczało kontynuację programu Atambajewa, który - choć oficjalnie oddał władzę Oto w istocie jedynie skrywał się w cieniu Żeenbiekowa (Djanibekova, 2017a).

Przedstawione procesy zmian na scenie politycznej republiki potwierdzają fakt istnienia pluralizmu politycznego w Kirgistanie w tamtym czasie. Oceny kolejnych wyborów parlamentarnych i prezydenckich dokonywane przez Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) czy Human Right Watch (HRW) potwierdzały prawidłowość procesu wyborczego, choć wskazywały też na wciąż żywe tendencje do sterowania ich wynikami. Chodzi tu przede wszystkim o wykorzystywanie uprzywilejowanej pozycji rządzących do ograniczania dostępu do mediów opozycji i kandydatom niezależnym, utrudniania - lub wręcz uniemożliwiania - rejestracji list i kandydatów, a także wykorzystanie aparatu bezpieczeństwa w celu dyskredytowania kontrkandydatów aktualnie rządzących. Notowano też przypadki kupowania głosów i próby wymuszenia głosowania na wskazanego kandydata.

Pierwszoplanowym problemem sceny politycznej Kirgistanu była w owym czasie niestabilność oraz tyle regularne, co chaotyczne zmiany u sterów władzy wewnątrz wąskich kręgów elit politycznych, zwykle pozostających ze sobą w bliskich relacjach i zależnościach (Marat, 2017).

Sadyr Żaparow pojawia się na scenie

Okres od ostatnich wyborów prezydenckich w 2017 r. do kolejnych terminowych wyborów parlamentarnych w 2020 r. upłynął w republice w warunkach względnego spokoju i politycznej stabilności. Wciąż jednak sytuacja gospodarcza Kirgistanu była daleka od dobrej, a ponadto władze nie potrafiły sobie poradzić z pogłębiającym się kryzysem hydrologicznym i narastającym napięciem na granicy z Tadżykistanem wokół tadżyckiej enklawy Woruch. Mimo tych wyzwań nic nie zapowiadało politycznego trzęsienia ziemi, które nastąpiło w dniu wyborów parlamentarnych 4 października. W kolejnych dniach republika pogrążyła się w kolejnym społeczno-politycznym chaosie.

O wejście do parlamentu ubiegało się aż 16 partii, ale pięcioprocentowy próg wyborczy przekroczyły tylko cztery z nich. Niespodziewanie zwycięzcą z wynikiem 24.5% został Birimdik, partia silnie powiązana z prezydentem Dżejenbekowem i pozostająca przez lata na marginesie polityki, zasilona przed wyborami socjaldemokratami z SDPK. Na drugim miejscu uplasował się Mekenim Kirgyzstan (23.88% głosów), która wystawiła pod swoim szyldem wspólnych kandydatów z Ata-Żurt. Do Żogorku Kenezs weszli jeszcze kandydaci Partii Kirgistanu (PK) (8.76%) i Butun Kirgyzstan (7.13%), spadkobierca nacjonalistycznej Ak-Żoł, której założycielem był Kurmanbek Bakijew, prezydent z lat 2005-2010 (Putz, 2020a).

Wyniki wyborów wskazywały na konsolidację sceny politycznej i władzy wokół ówczesnego prezydenta Żeenbiekowa, bowiem trzy z czterech partii w parlamencie - Birimdik, Mekenim Kirgyzstan i Partia Kirgistanu - były ściśle z nim powiązane (Putz, 2020a). Taki zaskakujący układ, zwłaszcza wobec braku nawet jednego mandatu dla faktycznej opozycji, natychmiast zrodził protest przegranych partii, co do

prawidłowości procesu wyborczego i podgrzał społeczne emocje. Pierwszą partią, która otwarcie zakwestionowała wyniki wyborów byli socjaldemokraci, skupieni wokół byłego prezydenta A. Atambajewa, którzy opuścili SDPK w 2019 roku (Dżumaszowa, 2020). Natychmiast temat podchwycili użytkownicy mediów społecznościowych, a na fali eskalacji napięcia zaczęto też powszechnie krytykować zasady i praktyki przedwyborcze, wprowadzone przez rządzących.

Szczególnie silny sprzeciw społeczny budziła kwota kaucji w wysokości 5 mln somów (ponad 200 tys. zł), wymaganej do zarejestrowania listy wyborczej. Taka bariera administracyjna praktycznie eliminowała ze startu w wyborach mniejsze partie, premiując te, które miały powiązania ze światem biznesu (Marat, 2020). Powszechne podejrzania budziło też masowe wykorzystanie formularza wyborczego nr 2, który uprawniał do głosowania poza miejscem zamieszkania. Z tej możliwości skorzystało aż pół miliona wyborców z ogółu 1 980 240 osób, które oddały głosy. W dodatku zdecydowana większość głosujących poza miejscami zamieszkania dziwnym trafem wybrała te same komisje w Biszkeku i Osz (Turgunbaeva, 2020a). W obu tych miastach partie opozycyjne miały największe szanse na wygraną.

Na portalach społecznościowych pojawiły się informacje o masowym kupowaniu głosów na rzecz rządzących. Cena wahała się podobno od 60 do 200 zł, a w zamian wystarczyło wypełnić formularz nr 2, wsiąść do podstawionego autobusu, który zawoził grupę głosujących do określonego lokalu wyborczego i zagłosować na wskazaną partię (Turgunbaeva, 2020a). Negatywny społecznie odbiór wyników wyborów wzmocniły też informacje, że np. z listy Birimdik startował syn prezydenta Żeenbiekowa, a liderem Mekenim został były szef służby celnej Raimbek Matraimow, na którym ciążyły międzynarodowe zarzuty o udział w przemyśle towarów o wartości co najmniej 3 mld złotych (Turgunbaeva, 2020a).

Już 6 października doszło w stolicy do kilkutysięcznej demonstracji osób negujących wyniki wyborów. Ze społecznego niezadowolenia skorzystali przywódcy jedenastu partii, które nie dostały się do parlamentu. Podpisali wspólne oświadczenie, w którym domagali się od centralnej komisji wyborczej unieważnienia wyborów. Szybko rosnąca liczba demonstrantów, którą zasilili rozczarowani zwolennicy przegranych partii i ich działacze, zelektryzowała władze dobrze pamiętające upadki poprzednich prezydentów. Gdy więc tłum próbował sforsować ogrodzenie Ała-Arczy policja ostrzelała protestujących, używając ostrej amunicji. Skutkiem tych działań było wg danych oficjalnych 70 osób rannych, w tym 3 członków partii Ata-Meken (Turgunbaeva, 2020a). Źródła nieoficjalne informowały o śmierci jednej osoby i ponad 700 rannych (Turgunbaeva, 2020b). Wśród protestujących krążyła też plotka o uwolnieniu z więzienia byłego prezydenta Atambajewa, odsiadującego od 2020 r. wyrok 11 lat i 2 miesiące za korupcję. Brak jest oficjalnego potwierdzenia, że faktycznie miało to miejsce, choć nieoficjalnie mówiło się, że ucieczka byłego prezydenta po prostu się nie udała (Turgunbaeva, 2020b).

Pomimo wciąż napiętej sytuacji i wybuchających demonstracji 7 października trzy proprezydenckie partie, które miały tworzyć koalicję, uzgodniły podczas obrad w hotelu "Dostuk" kandydaturę premiera. Szefem rządu miał zostać wywodzący się z Ata-Żurt Sadyr Żaparow (Putz, 2020b). Te działania zwycięskich partii w kolejnym dniu zaoignyły konflikt społeczny, a protestujący otoczyli parlament i siedzibę prezydenta. Na fali coraz większego chaosu doszło do rabunków i podpałek, z którymi policja nie była w stanie sobie poradzić. Aby ograniczyć chaos i zamęt na ulicach demonstrujący zaczęli organizować patrole obywatelskie (*drużynniki*) i patrolować ulice (Imanaliyeva, 2020a).

Wobec podważania legalności i ważności wyborów przez społeczeństwo, jedyną osobą sprawującą faktyczną władzę był prezydent Żeenbiekow, który jednak nie przejawiał żadnej aktywności, by zapobiec rozruchom. Jedynym posunięciem prezydenta było wprowadzenie stanu wyjątkowego (Turgunbaeva,

2020b). Prezydent nie chciał zapewne dopuścić do eskalacji przemocy, a do tego prowadziłyby użycie siły przez policję. Doświadczenia z przeszłości wskazywały, że nie obeszłoby się bez ofiar, a to oznaczałoby niechlubny koniec kolejnego kirgiskiego prezydenta. Sytuacja była tym bardziej trudna do opanowania, że ani prezydent ani wskazany premier nie bardzo mieli z kim rozmawiać, by w załagodzić sytuację, bowiem demonstranci byli podzieleni i pomimo powołania rady koordynacyjnej nie potrafili wypracować wspólnego stanowiska. W konsekwencji na scenie pojawiły się kandydatury trzech osób na stanowisko premiera.

Oprócz Żaparowa wspieranego przez obóz władzy, część demonstrantów wskazała biznesmena Titeka Toktogazjewa, z czym nie zgadzała się inna liczna grupa protestujących, domagających się powierzenia tego stanowiska byłemu premierowi Omurbekowi Babanowowi (Talant, 2021).

6 października wobec masowych i potwierdzających się zarzutów o działania bezprawne w trakcie wyborów, centralna komisja wyborcza anulowała ich wynik, a dotychczasowy premier Kubatbek Boronow podał się do dymisji (Pannier, 2020a). W tej sytuacji, 14 października, prezydent podjął kontrowersyjną decyzję o powierzeniu formowania rządu S. Żaparowowi, co spotkało się natychmiast z ostrym protestem opozycji i - co zaskakujące - nawet wyborców głosujących na zwycięskie partie (Fumagalli, 2020). Powodem coraz ostrzejszych manifestacji było nie tylko zignorowanie przez prezydenta faktu anulowania wyborów przez uprawniony do tego organ, ale również kandydatura nowego premiera.

Z celi więziennej do kancelarii szefa rządu

Pochodzący z prowincji Issyk-Kuł Sadyr Żaparow nie był postacią nieznaną w kirgiskiej polityce. Swoją karierę Żaparow zaczął dopiero po 2005 r., wcześniej działając w biznesie paliwowym. Działalność biznesowa w tym okresie, branży i miejscu należała do dochodowych, ale i wysoce ryzykownych. Jak wspomina brat Żaparowa, Orozbek, Sadyr nosił kamizelkę kuloodporną i cały czas miał przy sobie broń. Jego zwrot w kierunku polityki nastąpił dopiero po wydarzeniach z marca 2005 r. i upadku prezydenta Akajewa. Aktywność polityczną i nacjonalistyczne poglądy pobudził w nim trwający proces delimitacji granicy z Kazachstanem, który rozpoczął się w 2001 r. i zakończył dwa lata później. Żaparow uparcie podważał umowę graniczną ratyfikowaną przez kirgiski parlament, oczywiście nie mając szans na zmianę rzeczywistości (Imanaliyeva, 2021). W wyborach parlamentarnych 2005 r. Żaparow wygrał w swoim okręgu i otrzymał mandat poselski.

Pielęgnowując swoje nacjonalistyczne poglądy zdecydował się na wstąpienie w 2006 r. do Ak-Żoł, partii prezydenta Kurmanbeka Bakijewa. Pomimo niedługiego stażu politycznego już w 2008 r. otrzymał stanowisko szefa Narodowej Agencji na Rzecz Przeciwdziałania Korupcji, którą kierował do roku 2010, czyli do upadku Bakijewa w wyniku kolejnej fali społecznego niezadowolenia (Ismailbekova, 2021). Powierzenie tak ważnego stanowiska mało znanemu politykowi było przemyślanym posunięciem strategicznym Bakijewa, który wraz z rodziną uwikłany był w liczne sprawy korupcyjne i zarzuty nepotyzmu, a nawet ciążyło na nim podejrzenie zlecenia morderstwa. Okres rządów Bakijewa cechował też brak przeciwdziałania rosnącej przestępczości zorganizowanej czy atakom na dziennikarzy i opozycyjnych działaczy politycznych. Zgodnie z oczekiwaniem prezydenta, Żaparow skutecznie zwlekał z badaniem zarzutów przeciwko swojemu patronowi i do końca sprawowania władzy w Agencji nie wszczął żadnego śledztwa przeciw prezydentowi.

Po utracie stanowiska w 2010 r. starał się wzmocnić swoją pozycję w partii Ata-Žurt. W wyborach 2010 r. ponownie uzyskał mandat do Rady Najwyższej. W tym czasie zaczął też mocno akcentować swoje nacjonalistyczne poglądy, których momentem kulminacyjnym była kampania na rzecz upaństwowienia kopalni złota w Kumtor w 2013 roku. Kopalnia ta, będąca „perłą w koronie” kirgiskiej gospodarki, była zarządzana przez kanadyjską spółkę Cameco/Centerra Gold. Jeszcze w październiku 2012 r. wraz z posłami Kamczybekiem Taszijewem i Tałantem Mamytowem zorganizował pokojową demonstrację, która przerodziła się jednak w rozruchy i próbę sforsowania bramy pałacu prezydenckiego (Trilling, 2012). Za ten czyn trzech parlamentarzystów zostało skazanych na 18 miesięcy więzienia. Žaparow odsiedział tylko 3 miesiące (Pannier, 2020a).

Postulaty nacjonalizacji kopalni stawały się coraz popularniejsze.. Protestujący w mieście Karakoł zaatakowali budynki rządu, a sam Žaparow wziął czynny udział w porwaniu i uwięzieniu gubernatora Emila Kaptagajewa. Próby wykorzystania gubernatora do wymuszenia na władzach realizacji jego żądań dotyczących nacjonalizacji spełzły na niczym. Žaparow zbiegł z kraju i aż do 2017 r. przebywał m.in. na Cyprze, w Turcji, Kazachstanie i Białorusi, a ponoć nawet w Polsce, dokąd uciekła jego siostra Raikuł, skrywając się przed oskarżeniem o defraudację (Imanaliyeva, 2021).

Po powrocie do kraju został aresztowany i w sierpniu 2017 r. skazany na 11 i pół roku więzienia. Należy dodać, że Žaparow przez 3 lata przebywania poza Kirgistanem pozostawał aktywny politycznie poprzez media społecznościowe, wciąż podgrzewając społeczną atmosferę w republice. Skuteczność tych działań potwierdzają rozruchy, jakie wybuchły po jego aresztowaniu w marcu 2017 r., gdy liczący ok. dwóch tysięcy osób tłum próbował sforsować bramę pałacu prezydenckiego, żądając natychmiastowego uwolnienia Žaparowa. Policja udało się spacyfikować tłum przy pomocy armatek wodnych (Putz, 2017).

Mogłoby się więc wydawać, że nadszedł był to koniec politycznej kariery Žaparowa. Tymczasem niespodziewanie po 3 latach został on przewieziony z celi więziennej do hotelu “Dostuk” i otrzymał propozycję objęcia stanowiska premiera.

Trzeba było jednak rozwiązać problem prawny: skazani nie mogli sprawować funkcji publicznych. Niespodziewanie Sąd Najwyższy podjął decyzję wznowieniu sprawy uprowadzenia gubernatora Emila Kaptagajewa przez Žaparowa. Ta decyzja była równoznaczna z kasacją wcześniejszego wyroku i zmianą statusu polityka ze skazanego na podejrzanego, co umożliwiałoby mu piastowanie funkcji publicznych. Niejasnym prawnie była jednak kwestia czy nominowanie na premiera jest legalne, wobec anulowania wyborów i braku kworum na sesji parlamentu. Aby rozwiązać ten spór prawny, zwycięskie partie uzyskały poparcie prezydenta Žeenbiekowa na zwołanie sesji parlamentarnej w dniu 10 października w pałacu prezydenckim. Žaparow uzyskał oczywiście nominację, jednak 3 dni później prezydent odmówił powierzenia mu formowania rządu, powołując się na brak wymaganego kworum. Dzień później, 14 października, zmienił jednak zdanie i uznał, że kworum jednak było i Sadyr Žaparow jest nowym premierem Kirgistanu (Putz, 2020b).

Od chaosu do chanatu

Trzy następujące po sobie dni – 13, 14 i 15 października - były przykładem chaosu politycznego w Kirgistanie i chwiejnej postawy prezydenta. 13 października prezydent Žeenbiekow odrzucił kandydaturę Žaparowa na premiera, by 14 października jednak ją przyjąć, a dzień później zrezygnować z piastowania stanowiska. Oficjalnym powodem decyzji prezydenta było rosnące napięcie społeczne, które mogłoby

doprowadzić do rozlewu krwi, zwłaszcza że protestujący zapowiadali marsz na pałac. Żeenbiekow - chcąc uniknąć eskalacji przemocy - zdecydował o rezygnacji, aby nie dawać tłumowi pretekstu do rozruchów i interwencji policji (Pannier, 2020b). Zgodnie z konstytucją najwyższą władzę w państwie przejął nowy przewodniczący parlamentu Kanatbek Isajew. Ponieważ jednak wybory zostały anulowane, więc demonstranci domagali się ustąpienia Isajewa. o przeciwko niemu zwróciła się cała agresja tłumu (Putz, 2020c).

W ciągu 12 dni - od wyborów 4 października aż po ustąpienie prezydenta 15 października - dotąd względnie ustabilizowana politycznie republika znalazła się w kompletnym chaosie. Wybory parlamentarne zostały anulowane przez centralną komisję wyborczą, premier Boronow złożył dymisję, podobnie jak prezydent Żeenbiekow, a nowy premier Żaparow i przewodniczący parlamentu Isajew nie byli uznawani przez opozycję i ich zwolenników za legalną władzę. W dodatku Isajew odmówił przyjęcia funkcji pełniącego obowiązki prezydenta, aby ostudzić społeczne emocje. Kolejnym na konstytucyjnej liście do sprawowania funkcji prezydenta była premier Sadyr Żaparow (Imanaliyeva, Leonard, 2020). Ze względu na brak legitymacji politycznej władz pierwszoplanową kwestią stało się rozpisanie nowych wyborów prezydenckich.

Pełniący obowiązki prezydenta Żaparow nie ukrywał swoich aspiracji, by przejąć ten urząd i wskazywał nawet potrzebę wypracowania nowego modelu podziału władzy między parlamentem a prezydentem, oczywiście ze wzmocnieniem roli głowy państwa. Warto też wspomnieć, że rezygnacja Isajewa z przyjęcia stanowiska p.o. prezydenta była zapewne również podyktowana chęcią kandydowania do prezydenckiego fotela. Wynika to z zapisów konstytucji, które uniemożliwiają start w wyborach prezydenckich urzędującemu prezydentowi, a nawet osobie p.o. prezydenta. W zaistniałej sytuacji również były prezydent Żeenbiekow mógł ubiegać się o kolejną kadencję. Sadyr Żaparow miał jednak inny pomysł na zapewnienie sobie startu w wyborach – wprowadzenie zmian w prawie wyborczym (Putz, 2020d).

Termin nowych, przyspieszonych wyborów prezydenckich został wyznaczony na 10 stycznia 2021 r., a więc o 21 miesięcy przed terminowym końcem kadencji byłego już prezydenta Żeenbiekova. Wcześniej jednak, bo na 20 grudnia 2020 r., centralna komisja wyborcza wyznaczyła termin nowych wyborów parlamentarnych. W zaistniałej sytuacji premier Żaparow stanął przed ryzykiem fiaska swoich planów, bowiem kolejne wybory do Żogorku Kenesz mogły zupełnie zmienić układ sił w parlamencie. Wówczas Żaparow straciłby tekę premiera, a przegrana w wyborach prezydenckich mogłaby zakończyć jego karierę polityczną. Należy też pamiętać, że pomimo uchylecia wyroku za udział w porwaniu gubernatora nie oznaczał, że sprawa została zapomniana, bowiem Sąd Najwyższy skierował ją do ponownego rozpatrzenia.

Premier, mając pełną kontrolę nad parlamentem, podjął ryzykowną grę. W pierwszej kolejności przeforsował anulowanie decyzji centralnej komisji dotyczącej terminu wyborów. Opozycja kwestionowała prawo parlamentu owo do podejmowania jakichkolwiek decyzji z racji anulowania wyników wyborów. Kolejną niejasność prawną budziło zawieszenie wykonywania dwóch artykułów konstytucji dotyczących wyborów i roli centralnej komisji wyborczej. Równoległe uchwalono obniżenie opłaty za rejestrację list wyborczych z 5 do 1 mln somów (z ok. 226 do ok. 45 tys. zł) i zablokowano używanie formularza nr 2, który wzbudził tyle kontrowersji w poprzednich wyborach (Imanaliyeva, 2020b).

Wciąż napięta sytuacja społeczna mogła w każdej chwili przerodzić się w falę kolejnych rozruchów, które zapewne dodatkowo pogorszyłyby społeczny odbiór partii będących u steru władzy. Przesunięcie terminu wyborów było więc korzystne dla partii rządowych, gdyż dawało im czas na wygaszenie negatywnych emocji społecznych i podjęcie działań zmierzających do pozyskania przychylności przynajmniej części przyszłych wyborców. Opozycja również zdawała sobie z tego sprawę, czego potwierdzeniem jest zaskarżenie uchwały parlamentu do Izby Konstytucyjnej Sądu Najwyższego przez partię Reforma oraz niezależnie dwóch obywateli (RFE/RL, 2020). 2 grudnia Izba Konstytucyjna odrzuciła zaskarżenie, uznając że parlament miał prawo do anulowania daty wyborów narzuconej przez centralną komisję wyborczą i swoimi ustawami nie naruszył konstytucji. Z decyzją tą nie zgodziła się jednak Komisja Wenecka (Europejska Komisja na rzecz Demokracji przez Prawo – organ doradczy Rady Europy do spraw prawa konstytucyjnego), która uznała, że decyzja o przełożeniu wyborów parlamentarnych poza obowiązujący konstytucyjnie termin może wynikać wyłącznie z wprowadzenia jednego ze stanów nadzwyczajnych, a w takim Kirgistan nie był w momencie przyjmowania uchwały, bowiem stan wprowadzony przez byłego prezydenta Żeenbiekowa obejmował tylko Biszkek (Putz, 2020e).

Ostatecznie parlament podjął decyzję, że data powtórzonych wyborów do Żogorku Kenez zostanie ustalona już po wyborach prezydenckich, które miały odbyć się wraz z referendum dotyczącym zmian w konstytucji. Start w wyborach prezydenckich ogłosiło 60 kandydatów, ale dokumenty złożyło tylko dwudziestu z nich. Ostatecznie, centralna komisja wyborcza zarejestrowała osiemnastu kandydatów, bowiem 2dwóch nie spełniało wymogów formalnych. Do rejestracji wymagane było uzyskanie 30 tys. podpisów oraz wpłata 1 mln somów (ok. 45 tys. złotych) (Coppenrath, 2020). W ostatniej chwili przed wyborami wycofał się Raszid Tagajew, szef lokalnego oddziału Gazpromu. Na liście znalazł się oczywiście Sadyr Żaparow, któremu przedwyborcze badania dawały pewne zwycięstwo w pierwszej turze (64%) (Putz, 2021a). Pewnym zaskoczeniem była rezygnacja ze startu byłego prezydenta Sooronbaja Żeenbiekowa, a na liście kandydatów znalazł się za to jego syn, Rawszan (Coppenrath, 2020).

Tak wyraźna przewaga p.o. prezydenta skłoniła opozycję do rozważenia wystawienia jednego wspólnego kandydata, słusznie uznając, że tylko w ten sposób mają szansę na zablokowanie marszu Żaparowa po pełnię władzy. Sprawa nie była jednak prosta, bowiem najwyżej notowany kandydat opozycji, Adachan Madumarow, uzyskała w badaniach przedwyborczych zaledwie 14% wskazań. Główni działacze opozycyjni – A. Madumarow, K. Sooronkułowa, K. Isajew, i K. Kanybek - zdecydowali więc, że ograniczą się tylko do rezygnacji z podejmowania działań przeciwko sobie, ale jednak do wyborów wystartują osobno (Putz, 2021).

Tymczasem S. Żaparow, korzystając z piastowania najwyższego urzędu w państwie, rozpoczął intensywną kampanię medialną oraz objazd republiki. Dzięki odpowiednio przygotowanemu przekazowi medialnemu, którego fundamentem był życiorys p.o. prezydenta z podkreśleniem jego zasług w walce o dobro narodowe (sprawa kopalni Kumtor), wzmacniał swoją pozycję w społeczeństwie. Jednocześnie na spotkaniach wyborczych mocno akcentował potrzebę zmian w strukturze władzy, dążąc do uzyskania społecznego poparcia dla zmian, które były przedmiotem referendum.

Tak zmasowanej akcji wyborczej nie był w stanie skutecznie przeciwstawić się żaden z opozycyjnych kandydatów i ten brak jedności opozycji praktycznie z góry skazywał ich kandydatów na przegraną. O dysproporcji w intensywności kampanii świadczy też poziom finansowania – wg danych OBWE sztab Żaparowa wydał 67 mln somów (ok. 3 mln zł), a kolejny kandydat dysponował tylko tylko 11 mln somów, czyli ok. 500 tys. zł (OSCE, 2021 s. 10). Tak silna polaryzacja w wydatkach spotkała się z ostrą krytyką

opozycji i zarzutami o wykorzystywanie przez Żaparowa funduszy publicznych dla celów kampanii (Kyzy, 2021).

Pomimo wysiłków opozycji wyniki wyborów nie pozostawiały złudzeń – Sadyr Żaparow wygrał w pierwszej turze, w dodatku deklasując oponentów, uzyskał bowiem niemal 80 proc. głosów. Rozmiar porażki opozycji, na który przełożyła się błędna strategia wystawienia osobnych kandydatów, był druzgocący. Przodujący w przedwyborczych badaniach Madumarow zajął co prawda drugie miejsce, ale zagłosowało na niego zaledwie 6.79 proc. wyborców (CYK, 2021). Sukcesem Żaparowa było też zdecydowane społeczne poparcie dla proponowanych przez niego zmian w ustroju państwa, za którymi opowiedziało się w referendum 84 proc. Kirgizów. Frekwencja wyborcza była zaskakująco niska, bo wyniosła zaledwie 39.16 proc. (OSCE, 2021). Potwierdziła się więc słuszność strategii Żaparowa i jego koalicji parlamentarnej o opóźniania terminu wyborów parlamentarnych, co pozwoliło na wygaszenie społecznych emocji oraz zbudowanie pozytywnego wizerunku polityka jako zapobiegającego chaosowi. Zdobywanie najwyższego stanowiska w państwie i wygrana w referendum było pierwszym etapem umacniania władzy przez Żaparowa i otwierało mu drogę do realizacji jego planów. Kolejnymi wyzwaniem była konieczność przeprowadzenia i oczywiście wygrania nowych wyborów parlamentarnych i to z przewagą dającą prezydentowi możliwość przeforsowania ustaw niezbędnych do wprowadzenia zmian w konstytucji. Przed zmarginalizowaną i rozbitą opozycją stało bardzo trudne wyzwanie przygotowania się i skutecznego przeciwstawienia Żaparowowi w kolejnych wyborach, aby zahamować proces odchodzenia Kirgistanu od demokracji. Wkrótce stało się bowiem jasne, że Żaparow będzie dążył do budowy systemu autorytarnego.

Nowe wybory parlamentarne, stary układ sił politycznych

Po wzmocnieniu swojej politycznej pozycji i bezdyskusyjnym uzyskaniu społecznej legitymizacji, prezydent Żaparow był już gotów na drugi akt konsolidacji władzy wokół swojej osoby, czyli przeprowadzenie nowych wyborów parlamentarnych. Odbły się one 28 listopada 2021 r. i wprowadziły republikę w kolejną fazę społeczno-politycznego chaosu.

Nowe wybory nie przyniosły praktycznie żadnych zmian na scenie politycznej Kirgistanu, może poza zmniejszeniem liczby partii prorządowych, które weszły do parlamentu z czterech do trzech). Opozycja, choć uzyskała mandaty, to w istocie została zmarginalizowana, co oczywiście przełożyło się na ostrą krytykę procesu wyborczego ze strony opozycyjnych liderów i w konsekwencji falę społecznych protestów. Konstytucyjne zmiany w procesie wyborczym i systemie władzy wprowadzone w październiku 2020 r. (o czym dalej) zmniejszyły liczebność Żogorku Kenesz z 120 do 90 parlamentarzystów.⁵⁴ Było wybieranych z list partyjnych z 36 w okręgach jednomandatowych. Trzeba tu dodać, że na kandydatów z list jednomandatowych mogły głosować wyłącznie osoby zarejestrowane w danym okręgu, co eliminowało z procesu Kirgizów przebywających za granicą. O mandaty walczyło 21 partii, z których tylko pięć wzięło udział w poprzednich wyborach - Ata-Meken, Butun, Ordo, Socjal-Demokrati i Liman Nuru (Putz, 2021).

Próg wyborczy 5% przekroczyło sześć partii. Trzy prorządowe Ata-Żurt (17.3% głosów), Iszenim (13.63%), Yntymak (10.99%), opozycyjny Butun Kirgistan (7.04%) oraz dwie partie określające się jako „neutralne” Aljans (8.34%) i Yiman Nuru (6.15%). Zaskakująco niska była frekwencja 34.94%, o ponad 20 pp. mniej niż w poprzednich wyborach i zarazem najniższa w historii wyborów parlamentarnych we wszystkich

republikach Azji Centralnej od uzyskania przez nie niepodległości (RFE/RL, 2021c). Przyczyną tego zjawiska było zapewne rosnące zniechęcenie Kirgizów władzą i spadkiem zaufania do mechanizmów systemu politycznego.

Przedstawiciele trzech zwycięskich prorządowych partii zajęli większość miejsc w parlamencie przyznanych kandydatom z list partyjnych: Ata-Żurt (15, Iszenim (12) i Yntymak (9). Większość parlamentarną rządzącym zapewniły zwycięstwa w okręgach jednomandatowych kandydatów, którzy choć oficjalnie deklarowali się jako niezależni, w istocie byli powiązani z partiami rządzącymi. Opozycyjny Butun zdobył tylko 6 miejsc, co praktycznie eliminowało go z wpływu na decyzje polityczne w kraju. Aljans z 7 mandatami i Yiman Nuru z 5 mandatami cechował polityczny oportunizm, co oznaczało wspieranie w głosowaniach rządzących, o ile nie kolidowało to z ich partykularnymi interesami (Imanaliyeva, 2021).

Zwycięstwo Ata-Żurt określiło ogólny rys przyszłej polityki wewnętrznej z silnym akcentowaniem elementów nacjonalistycznych. Poglądy te korespondowały z programem Iszenim, który szedł do wyborów pod hasłem budowy jedności Kirgizów i umacniania tradycyjnych więzi społecznych i rodzinnych. Z kolei Yntymak, uznawana była za partię prezydencką (choć polityczny rodowód Żaparowa wywodzi się z Ata-Żurt). Partia popiera nacjonalistyczne poglądy i plany gospodarcze prezydenta. Należy wziąć też pod uwagę Aljans, którego prorosyjskie i jednocześnie nacjonalistyczne inklinacje będą skłaniać ku wsparciu układu proprezydenckiego. W dodatku program gospodarczy tej partii jest silnie liberalny i socjalny, co wpisuje się w poglądy Żaparowa (Talant, 2021).

Wytworzony układ polityczny wzmacniał władzę prezydenta. Na obrzeżu polityki pozostają dwie partie uznawane za populistyczne: skrajnie nacjonalistyczny i antyrosyjski Butun oraz muzułmański Yiman Nuru, skupiony na kultywowaniu zasad religijnych islamu, ale zarazem odcinający się od jego skrajnych odłamów. W przypadku tego ostatniego ugrupowania prezydent może liczyć na wsparcie w realizacji swoich postulatów gospodarczych, bowiem Yiman Nuru deklaruje potrzebę zapewnienia partycypacji ogółu społeczeństwa w dochodach ze sprzedaży surowców naturalnych, najlepiej na drodze renacjonalizacji przedsiębiorstw z sektora wydobywczego (Engvall, 2022).

Należy zwrócić uwagę, że wybory ukształtowały swoisty triumwirat władzy, w którym rolę lidera odgrywa Sadyr Żaparow i wspierający go partia Iszenim. Dwie pozostałe osoby w tym układzie to były przywódca Ata-Żurt i aktualny szef Państwowego Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego (GKNB) Kamczybek Taszijew oraz przewodniczący parlamentu i lider Yntymak Tałant Mamytow. Tych trzech najważniejszych ludzi w państwie jest ze sobą powiązanych wspólną polityczną przeszłością – byli aresztowani w 2013 r. pod zarzutem działania mającego na celu obalenie rządu, a także prywatnymi więzami długoletniej przyjaźni (The New York Times, 2013). W konsekwencji można mówić o wykreowaniu się w Kirgistanie załóżka systemu autorytarnego.

Zakończenie wyborów i wstępne ogłoszenie jego wyników przez centralną komisję wyborczą stanowiło preludeum do ataku ze strony opozycji. Liderzy opozycyjnych Ata-Meken, Azattyk, Socjal-Demokratów i Ułuttar Birimdigi natychmiast zakwestionowali prawidłowość wyników, zarzucając komisji nieprawidłowości w procesie liczenia głosów. Przyczyną tego wystąpienia była trwająca 40 minut awaria systemu tabelarycznego i unieważnienia 122 tysięcy oddanych głosów. Nie chodziło tu jednak wyłącznie o sam fakt unieważnienia prawie 10% już oddanych głosów, ile o zaskakujące zmiany w przekazywanych na bieżąco wynikach. Po przywróceniu funkcjonalności systemu, prowadząca Ata-Meken straciła aż 30 z 71 tysięcy głosów, co zdaniem jej lidera Omurbeka Takabajewa doprowadziło do nieprzekroczenia przez

nią prognozy wyborczej. 30 z 47 tysięcy głosów stracił też Uluttar Birimdigi i również pozostał poza parlamentem. Dodatkowo liczne były zgłoszenia awarii nowych maszyn w lokalach wyborczych, co mogło przełożyć się na nierejestrowanie już oddanych głosów (Pannier, 2021a). W przypadku okręgów jednomandatowych, podobnie jak w wyborach październikowych, pojawiły się zgłoszenia o masowym przywożeniu głosujących do niektórych lokali wyborczych i fotografowaniu przez nich kart z zaznaczonymi wyborami. Zdaniem opozycji był to dowód na kupowanie głosów. Tego typu wątpliwości pojawiły się zwłaszcza w okręgach, w których wygrali Seidbek Atambajew, syn byłego prezydenta oraz Iskander Matraimow, brat szefa jednej z większych grup przestępczych Kirgistanu (Putz, 2021b).

Pomimo zgłaszania tak licznych nieprawidłowości i wątpliwości, ani rząd ani centralna komisja wyborcza nie zareagowały w jakikolwiek sposób, nie wydając nawet oficjalnego komunikatu w tej sprawie. Warto też zwrócić uwagę, że na kilka dni przed wyborami GKNB, na czele którego stał wspomniany przyjaciel prezydenta K. Taszajew, wydał oświadczenie o wykryciu spisku mającego na celu nielegalne przejęcie władzy. Akcja przeprowadzona przez funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa doprowadziła do aresztowania 15 podejrzanych pod zarzutem zorganizowania grupy liczącej 1000 osób, które miały zainicjować rozruchy (Al Jazeera, 2021). Te pozornie odrębne sprawy mogą wskazywać na przygotowania władz do zdławienia potencjalnych zamieszek powyborczych, co może prowadzić do wniosku, że zarzuty o nieprawidłowości w procesie wyborczym nie były dla niej zaskoczeniem.

Oliwy do ognia społecznego niepokoju dołączyła wiadomość o ataku 1 grudnia niezidentyfikowanych mężczyzn na szefa Ata-Meken, w drodze na jego spotkanie z innymi przywódcami partii opozycyjnych. W oświadczeniu wydanym po zdarzeniu, O. Tekebajew określił atak jako początek „politycznego terrorku”. Adwokat reprezentujący Tekebajewa wykazywał, że skradziony w wyniku napaści telefon został zlokalizowany przez aplikację w pobliżu siedziby GKNB (Putz, 2021c).

Nie chcąc zaognić i tak napiętej sytuacji społecznej, prezydent Żaparow nakazał ministrowi osobiste zajęcie się tą sprawą. Ostatecznie udało się policji zatrzymać jednego ze sprawców, któremu postawiono zarzut napadu rabunkowego. Okazał się nim szofer burmistrza Tokmaku, który jednak zaprzeczył jakoby w ogóle wiedział o zatrudnieniu podejrzanego (24.kg, 2021). Zaskakującym jest fakt, że policja nie kontynuowała śledztwa, nie aresztowano bowiem pozostałych sprawców, choć w mediach pojawiły się informacje o rozpoznaniu innych napastników, powiązanych z burmistrzem Tokmoku Urmatem Samajewem. Szef GKNB Taszajew wydał oficjalny komunikat, że napaść nastąpiła na przypadkowo wybraną osobę i nie ma charakteru politycznego, zamykając w ten sposób sprawę. Nie próbowano też wyjaśnić dlaczego na napaść nie zareagował żaden ze stojących w pobliżu policjantów, a taka informacja pojawiła się w zeznaniach poszkodowanego opozycjonisty. Już po zdarzeniu pojawiły się doniesienia o dwóch autobusach z młodymi mężczyznami, które zaparkowały pod hotelem, w którym miało się odbyć spotkanie opozycyjnych liderów. Ta sprawa nie doczekała się nawet wszczęcia dochodzenia przez policję (Rozijew, 2022).

1 grudnia prezeska centralnej komisji wyborczej, Nurżan Szaildabekowa wydała oświadczenie, że awaria systemu nie miała faktycznego wpływu na wyniki głosowania, w związku z czym brak jest podstaw do uznania ich za nieważne (RFE/RL, 2021a). Aby uspokoić opinię publiczną, prezydent nakazał wszczęcie śledztwa w sprawie awarii i weryfikację czy nie spowodowało to nieprawidłowości przy liczeniu głosów. Zarazem jednak wydał oświadczenie, że żądania powtórzenia wyborów przez opozycję są bezpodstawne (RFE/RL, 2021b). Po takim „wyroku” Żaparowa oczywistym było, że służby nie znajdują żadnych podstaw do kwestionowania wyniku wyborów. Za bezpodstawne uznano doniesienia o naliczeniu przez system w

sumie ponad 100% oddanych głosów, a wszelkie przypadki wykrytych nieprawidłowości zostały skorygowane już w trakcie trwania procesu wyborczego (RFE/RL, 2021c). Należy zauważyć, że awaria spowodowała straty dla wszystkich partii, w tym dla zwycięskiej Ata-Žurt, której udział w oddanych głosach przed awarią wynosił 30%, a po awarii tylko 16% (Pannier, 2021b). Warto wspomnieć, że prawidłowość procesu wyborczego potwierdzili obserwatorzy OBWE, choć z zastrzeżeniem o wystąpieniu „istotnych problemów proceduralnych” przy zliczaniu głosów (OBWE, 2022, s. 3).

Wybory parlamentarne umocniły władzę prezydenta Žaparowa. Choć dla społeczeństwa może to oznaczać okres stabilnych rządów, prospołecznych reform i poprawy sytuacji gospodarczej, to zarazem trudno nie dostrzegać istnienia zagrożenia stopniowym wprowadzaniem przez prezydenta autorytarnego modelu władzy.

Niepokój może budzić zwłaszcza powiązanie wzmocnionej zmianami w konstytucji władzy prezydenckiej Sadyra Žaparowa ze służbą bezpieczeństwa Kamczybeka Taszijewa. Taki mariaż bowiem zwykle źle wróży potencjalnym przeciwnikom politycznym krytykującym władzę, sprzyja wzrostowi korupcji i wzmocnieniu inklinacji do zapewniania sobie jak największej kontroli nad społeczeństwem. Taki scenariusz zrujnowałby wizerunek Kirgistanu jako najbardziej „zdemokratyzowanej” republiki regionu. Jak jednak pokazały przyszłe wydarzenia, koniec wyborczego maratonu był zarazem początkiem procesu rozkładu demokracji w państwie.

Program i działania gospodarcze, które zaniepokoiły zachodni świat

Sadyr Žaparow od początku swojej kariery politycznej nie ukrywał, że jego celem w sferze gospodarczej jest „przywrócenie Kirgizom majątku narodowego”, czyli upaństwowienie sprywatyzowanych i przejętych przez zagraniczne koncerny kombinatów wydobywczych. Do zilustrowania tych poglądów doskonale nadawała się kopalnia złota Kumtor w prowincji Issyk Kuł, bowiem jest najwartościowszym aktywem kirgiskiej gospodarki i w dodatku położona w regionie, z którego pochodzi przyszły prezydent. Już w 2012 r., gdy na forum parlamentu debatowano o przyszłości kopalni złota Kumtor, zarządzanej przez kanadyjską spółkę Centerra Gold, Žaparow otwarcie nawoływał do jej renacjonalizacji i wskazywał na nadużycia i nieprawidłowości władz w procesie kontroli nad działalnością inwestora. Według oficjalnych danych rządu kanadyjska spółka odprowadziła do budżetu 625 mln dolarów z tytułu podatków, ale kwotę tę Žaparow kwestionował, twierdząc że było to tylko 44 mln dolarów (Imanaliyeva, 2021). Antyrządowa działalność parlamentarzysty skłoniła władze do prób bezskutecznych jego uciszenia drogą przekupstwa, na co jednak Žaparow nie przedstawił żadnych dowodów. Konsekwencją jego działalności był wybuch społecznego niezadowolenia w październiku 2013 r., w trakcie których Žaparow miał porwać gubernatora Emilbeka Kaptagejewa. Przypomnijmy, że pomimo niewyjaśnionych do końca kontrowersji w sprawie tych wydarzeń – śledztwo wykazało jedynie, że Kaptagejew był przetrzymywany w alicie należącej do Žaparowa - został on skazany na 11 i pół roku więzienia (Djanibekova, 2017b). Po tych wydarzeniach Žaparow uciekł z kraju i przebywał za granicą przez kolejne cztery lata. Po powrocie w 2017 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu, skąd w 2020 r. został uwolniony przez zwycięskie partie i przewieziony do wspomnianego hotelu, by powierzyć mu formowanie rządu.

Już w trakcie kampanii prezydenckiej S. Žaparow powrócił do głoszenia haseł o potrzebie renacjonalizacji kopalni, jak i innych strategicznych przedsięwzięciach kirgiskiej gospodarki. To oczywiście wzbudziło niepokój nie tylko wśród inwestorów, ale również ekspertów, a nawet części polityków. Premier

kwestionował zasadność opracowanego w latach 90. projektu prywatyzacji państwowych przedsiębiorstw, w którym dopuszczano do przejścia do 94.3% wszystkich firm przez prywatnych inwestorów (Jermakowicz, Pańków, 1994, s.4). Proces prywatyzacji nie cieszył się tak dużym zainteresowaniem ze strony zagranicznych firm, jak oczekiwaby tego rząd. Kirgiskie firmy były źle zarządzane, ich działalność opierała się na przestarzałych technologiach, park maszynowy wymagał wymiany, a system organizacji i zarządzania gruntownej przebudowy. W zasadzie zainteresowanie inwestorów wzbudziły tylko nieliczne kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza, molibdenu, cynku i ołowiu oraz pierwiastków ziem rzadkich (REE). „Perłą w koronie” kirgiskiej gospodarki była wspomniana kopalnia Kumtor, której produkcja wahała się od 10 do 23 ton metrycznych złota rocznie i generowała ok. 10% PKB. Po jej sprywatyzowaniu i przejściu przez kanadyjską spółkę Cameco w rękach rządu pozostało zaledwie 26% udziałów, co tak mocno piętnował Żaparow (Pannier, 2021c).

Faktem jest, że cały proces prywatyzacji, który miał miejsce w czasie prezydentury Askara Akajewa, był pełen skandali korupcyjnych i społecznych niepokojów. Do publicznej wiadomości przedostała się informacja o niejasnych powiązaniach prezydenta z firmą Seabeco Group, która pośredniczyła w realizacji transakcji. Pojawił się też nieudowodniony zarzut o potajemny transfer w 1992 r. 1.6 tony złota do Szwajcarii, za którym stał ówczesny szef Seabaco Borys Bersztajn. Trwające ponad 9 miesięcy parlamentarne śledztwo w tej sprawie nie wykryło żadnych przesłanek na potwierdzenie tych doniesień. W tej złej atmosferze proces prywatyzacji Kumtor został sfinalizowany. Cameco przejęło jednak tylko 33% udziałów kopalni, państwo zachowało więc pakiet kontrolny 67%. Jednak w 2004 r. miała miejsce kolejna budząca kontrowersje transakcja. Państwowa spółka Kirgyzalтын reprezentująca rząd podpisała z Cameco porozumienie o restrukturyzacji kopalni, którą miała przeprowadzić nowo utworzona spółka Centerra Gold. W tej spółce pakiet kontrolny miała Cameco, a Kirgyzalтын otrzymał ich jedynie 27%, zmniejszając go niedługo potem do 16% poprzez wyprzedaż części udziałów (Euroasianet, 2004).

Taki ruch praktycznie ograniczał rzeczywisty wpływ państwa na zarządzanie kopalnią i sprawowanie funkcji kontrolnych. To spowodowało więc kolejną serię oskarżeń korupcyjnych wobec rządu i prezydenta, które ponownie nie zostały udowodnione. Kolejny etap rozgrywki wokół kopalni nastąpił w 2012 r. na fali aktywnych działań S. Żaparowa, który z okręgu Issyk-Kuł uzyskał mandat parlamentarny. W toku debaty sejmowej nad przyszłością kopalni, która przeciągnęła się do 2013 r., wypracowano projekt zwiększający udziały państwa w Centerra Gold do 50%, na co miała zgodzić się Cameco. Umowa ta jednak została odrzucona przez większość posłów, którzy zaczęli domagać się przekazania państwu pakietu większościowego 67%, co oczywiście zostało odrzucone przez stronę kanadyjską. Ostatecznie jedynym efektem tych politycznych zabiegów był kolejny wybuch społecznego niezadowolenia, który zmiotł ze sceny politycznej rząd Satybaldjewa. Rozruchy ominęły wówczas urząd prezydencki, być może dzięki postawie Akajewa, który opowiedział się za „podjęciem tego szkodliwego działania, jakim jest nacjonalizacja” (Trilling, 2013), jeśli miałyby to uspokoić społeczeństwo.

Na tym zakończył się kolejny etap walki politycznej o Kumtor, aż do czasu objęcia prezydentury przez S. Żaparowa. Po wzmocnieniu władzy prezydenckiej i zapewnieniu pełnego poparcia parlamentu, Żaparow mógł bez przeszkód przystąpić do realizacji swoich postulatów gospodarczych wynikających z jego nacjonalistycznych poglądów. Należy zaznaczyć, że Żaparow nie dążył do całkowitego wyeliminowania zagranicznego kapitału z kirgiskiej gospodarki, bo zdawał sobie sprawę, że byłoby to ekonomiczne samobójstwo. Chodziło mu o ograniczenie wpływu zagranicznych firm do roli wspierających rozwój gospodarki, ale z zachowaniem realnej kontroli i decyzyjności państwa. Taką postawę prezydenta ostro

krytykowała opozycja, piętnując ją jako silnie populistyczną i stwarzającą zagrożenie dla stabilności gospodarki.

Nacjonalizacja i jej konsekwencje

Tuż objęciu urzędu prezydenta, S. Żaparow wydał dekret blokujący sprzedaż udziałów w firmach wydobywczych zagranicznym inwestorom. Na tym etapie nie było jeszcze mowy o zmianach w strukturze własności firm już mających zagranicznych udziałowców, więc pozycja Cameco na razie pozostawała niezagrożona. Jednocześnie prezydent zapowiedział utworzenie państwowej spółki, która będzie sprawować kontrolę nad procesem wydobywania na wszystkich nowych stanowiskach. Dodatkowo wyrazem wsparcia dla społecznych postulatów wobec rosnącego udziału obcych pracowników -głównie chińskich - wśród zatrudnionych, było zagwarantowanie 90 % miejsc pracy dla Kirgizów (24.kg, 2021). Ten kierunek działań prezydenta, jakkolwiek spodziewany, wzbudził zrozumiałe zaniepokojenie wśród inwestorów z Państwa Środka, którzy zdominowali przemysł wydobywczy Kirgistanu.

Zapowiedzi prezydenta praktycznie zahamowały inwestycje w kirgiska gospodarkę, bowiem oczywistym było, że stan finansowy państwa uniemożliwi samodzielną realizację nowych projektów wydobywczych, a zagraniczni inwestorzy nie palili się do lokowania kapitału w niepewny politycznie interes. W dodatku władze w praktyce nie realizowały ani społecznych postulatów, ani nie zwiększały wpływu państwa w przemyśle wydobywczym.

Jedynym namacalnym efektem decyzji polityki gospodarczej Żaparowa był spadek przychodów budżetowych, bowiem część spółek wydobywczych ograniczyła w 2020 r. produkcję. Przyczyną był przede wszystkim wzrost agresywnych postaw Kirgizów wobec zagranicznych pracowników. Przykładowo Russian Platinum, która zarządzała drugą co do wielkości po Kumtor kopalnią złota, oszacowała swoje straty na 15 mln dolarów. Z kolei Centerra Gold oszacowała spadek wydobywania o 18% w wyniku konieczności wstrzymania wydobywania w 8 szybach. Straty zgłosiły też inne kopalnie, m.in. zarządzane przez chińska firmę w Isztamberi, kazachską w Bozymczak czy turecką w Terek-Sai. Międzynarodowa Rada Biznesu oszacowała spadek przychodów budżetowych republiki na poziomie 50 tys. dolarów dziennie (Rickleton, 2020). Dla gospodarki republiki był to poważny cios, zważywszy na globalny pandemiczny lockdown, skutkujący załamaniem strumienia transferów pieniężnych od Kirgizów pracujących sezonowo za granicą i spadkiem przychodów tranzytowych z handlu euroazjatyckiego.

Pogłębiający się kryzys gospodarczy w republice mógł oznaczać początek końca rządów S. Żaparowa, przeciwko któremu zwróciłoby się społeczne niezadowolenie. Warto wspomnieć, że lokalne wystąpienia Kirgizów wobec zatrudnionych mniejszości etnicznych i zagranicznych inwestorów niosły ryzyko pogorszenia relacji z Kazachstanem, Rosją, Chinami i Turcją. Tym bardziej, że konflikt ten narastał od momentu, gdy Żaparow powrócił do głoszenia swoich nacjonalistycznych haseł po opuszczeniu więzienia. Stąd zapewne wstrzymanie się prezydenta od działań mających na celu zmiany w strukturach własnościowych już działających firm wydobywczych oraz liczne spotkania ze społecznościami lokalnymi, mające na celu uspokojenie agresywnych postaw. Nadal jednak problemem pozostawała niespójność przekazu płynącego od rządzących, podważająca wiarygodność władz w oczach inwestorów oraz wzbudzająca obawy o stabilność zatrudnienia w społeczeństwie. Chodziło tu zwłaszcza o równoległe oficjalne rozpoczęcie prac legislacyjnych nad zmianami w przemyśle wydobywczym, w tym dotyczących

wspomnianej struktury zatrudnienia, a także bardziej rygorystycznym wymaganiom stawianym potencjalnym inwestorom i ograniczeniu możliwości eksportu nieprzetworzonych surowców.

W konsekwencji republika stanęła przed poważnym problemem społecznym i gospodarczym, będącym efektem prób realizacji przez Żaparowa populistycznych haseł z przeszłości. Okazało się, że to, co wydawało się łatwe i logiczne podczas jego wystąpień z okresu, gdy był początkującym politykiem, w praktyce okazało się pierwszym krokiem do jego potencjalnego politycznego końca. Jak zauważył wówczas profesor Matteo Fumagalli z St. Andrews University *„Albo Żaparow szybko znajdzie rozwiązanie, albo spotka go los jaki Kirgizi zgotowali jego poprzednikom. Republika jest w ciężkim położeniu gospodarczym i Żaparow będzie poszukiwał pomocy kredytowej w Chinach z możliwością spłaty długu, przynajmniej w części, poprzez dostawy surowców naturalnych. A to nie będzie proste, zważywszy na szerzącą się wśród społeczeństwa sinofobię i wyraźne obawy Chin o bezpieczeństwo ich przedsiębiorstw i pracowników wobec intensyfikacji protestów”* (Fumagalli, 2021).

W maju 2021 r. kirgiski parlament uchwalił „czasowe” przekazanie „zewnętrznemu zarządcy” pełnej kontroli nad przedsiębiorstwami w przemyśle wydobywczym, w przypadku naruszenia przez ich inwestora norm środowiskowych lub spowodowania zniszczenia środowiska lokalnego. Równolegle sąd obciążył Centerrę karą w wysokości 3 mld dolarów z tytułu spowodowanych strat w środowisku naturalnym. Ponadto kirgiski urząd podatkowy wystąpił o uregulowanie przez Centerrę 170 mln dolarów z tytułu zaległego podatku (Putz, 2022b). W praktyce więc, obie decyzje spowodowały utratę kontroli nad kopalnią przez Kanadyjczyków i przejęcie jej przez państwo. W tej sytuacji Centerra zgłosiła w USA bankructwo w imieniu zależnych kirgiskich spółek Kumtor Gold Company i Kumtor Operation Company, uzasadniając ten krok ochroną własnych interesów i zabezpieczeniem przed dalszymi wysiłkami kirgiskiego rządu zmierzającymi do przejęcia aktywów spółek.

W tym czasie Kumtor znalazł się pod zarządem państwa na okres 3 miesięcy (od sierpnia do października 2021 r.), a Centerra rozpoczęła długotrwałą zwykle procedurę międzynarodowego arbitrażu. Centerra domagała się przywrócenia stanu prawnego spółki i udziałów sprzed „nacionalizacji”, natomiast rząd nie zamierzał ustąpić w sprawie zachowania kontroli nad kopalnią. Kanadyjczycy domagali się też przejęcia przez Kirgistan pełnej odpowiedzialności za straty, jakie poniosły obie spółki i kopalnia oraz wypłaty równowartości trzech dywidend wypłaconych w 2021 r. przez Centerrę kirgiskiemu udziałowcowi, a których Kirgyztańtan nie otrzymał w wyniku przejęcia zarządu nad spółką przez władze kirgiskie (Putz, 2022b).

Proces arbitrażowy, choć długotrwały, nie był na rękę Biszkekowi, bowiem z dużym prawdopodobieństwem mógł podważyć legalność działań rządu i decyzji parlamentu. To z kolei skutkowało porażką wizerunkową prezydenta i stawała plany dalszej nacionalizacji pod wielkim znakiem zapytania. Również Centerra w istocie nie była zainteresowana długotrwałym procesem z Kirgistanem, dążąc raczej do uzyskania odszkodowania i zaakceptowania aktualnego *status quo*. W styczniu 2022 r. Centerra Gold powróciła do rozmów z kirgiskim rządem w sprawie uregulowania statusu Kumtor. Rozmowy zakończyły się pod koniec marca 2022 r. zawarciem porozumienia, w którym Kanadyjczycy godzili się na zaakceptowanie wspomnianej decyzji parlamentu (Putz, 2022a). To jednak nie kończyło batalii o Kumtor, bowiem Kanadyjczycy zastrzegli, że realizacja porozumienia jest uzależniona od „ostatecznych ekonomicznych i innych warunków transakcji”. Strona kirgiska utajniła jakiegokolwiek informacje dotyczące potencjalnych warunków „pokojuowego rozvodu” z Kanadyjczykami, co ewidentnie

stoi w sprzeczności z głoszoną przez Żaparowa polityką otwartości i włączenia społeczeństwa w proces gospodarowania zasobami państwowymi.

“Droga” Żaparowa

Pomimo rosnącego ryzyka kolejnej społecznej „rewolucji”, prezydentowi udało się opanować sytuację, a przynajmniej wygasić na jakiś czas społeczne emocje, zrzucając winę za problemy gospodarcze na kryzys popandemiczny, sankcje zachodnie wobec Rosji za atak na Ukrainę oraz nadmierne zadłużenie kraju w chińskich bankach, do którego doprowadzili jego poprzednicy. Uzyskany w ten sposób czas kirgiski przywódca poświęcił na przygotowanie nowego programu społeczno-gospodarczego rozwoju republiki, który zawarł w książce „Droga do budowy Nowego Kirgistanu”. Wydana w sierpniu 2023 r. publikacja była w istocie kontynuacją poprzednich przemyśleń Żaparowa, które również ukazały się w formie książki 8 lat wcześniej.

W „Drodze...” prezydent kreśli wizję nowoczesnego i zintegrowanego etnicznie państwa, jakim Kirgistan ma się stać za 20-30 lat, a więc już po końcu jego rządów. Niemniej to on zamierza zapoczątkować walkę z ubóstwem i społecznym wykluczeniem, dokonać transformacji gospodarczej republiki w kierunku węglowej neutralności, a także usprawnić funkcjonowanie systemu administracyjnego, w tym zwłaszcza wymiaru sprawiedliwości. Program Żaparowa zawiera sporą listę celów społecznych, gospodarczych i politycznych, ale próżno w nim szukać odniesień do metod ich realizacji. Zabrakło też jednoznacznego wskazania priorytetów dla działań politycznych i gospodarczych, wyzwiań stojących przed Kirgistanem w oparciu o diagnozę społeczną i gospodarczą czy też uwzględnienia potencjalnych kierunków zmian w sytuacji geopolitycznej republiki (Rickleton, 2023a).

Tymczasem dotychczasowym efektem rządów Żaparowa jest stałe obniżanie stopy życiowej Kirgizów, zamrożenie realizacji inwestycji i brak oznak ożywienia gospodarczego. Należy więc raczej wątpić, by Żaparow zyskał dzięki tej publikacji przychylność społeczeństwa, choć być może jego propaganda na czas odroczyła widmo społecznych protestów.

Protesty te zaczął zaczął postrzegać w innym świetle. Wcześniej, będąc w opozycji, społeczne rozruchy widział jako ważne narzędzie walki z patologią władzy. Jako prezydent jednoznacznie opowiada się za bezwzględnym przestrzeganiem prawa i porządku, które wystąpienia społeczne łamią. Zaskakująca jest nagła wiara S. Żaparowa w system sprawiedliwości, który jest w stanie wyegzekwować przestrzeganie prawa i przez obywateli i przez polityków, bowiem jak stwierdził „*nie można dopuścić, by demokracja stała się anarchią*” (Rickleton, 2023a).

Manifest Żaprowa stał się zaczątkiem nowej fali nacjonalizmu i populizmu programowego, który jednak poza chwytliwymi społecznie hasłami nie zawierał w istocie ani spójnego programu gospodarczego, ani propozycji rozwiązania problemów społecznych. Na pierwszy plan działań prezydenta tradycyjnie wysunęła się sprawa kopalni Kumtor. Okazją było 30-lecie uruchomienia kopalni, o której prezydent wyraził się jako o „*przekręcie stulecia*”, wspominając trwającą latami korupcję i defraudację, w które zaangażowane były kolejne władze i zagraniczni inwestorzy, określeni przez Żaparowa wspólnym mianem „*złotej mafii*” (24.kg, 2023). Wypowiedź prezydenta została powszechnie odczytana jako zapowiedź dalszej ofensywy mającej na celu odzyskanie kontroli państwa nad innymi przedsiębiorstwami.

Zwyczajnie wizerunkowo zakończenie batalii o Kumtor – nie zostały bowiem ujawnione publicznie warunki rozliczenia finansowego z Kanadyjczykami - polepszyły wizerunek prezydenta i zarazem zwiększyły niepewność wśród kluczowych strategicznych inwestorów. Nie dojdzie raczej do masowego ich eksodusu z republiki, bowiem w przeciwieństwie do Centerry, za większością z nich stoją kluczowi gracze regionalni – Turcja, Rosja i Chiny. Ze względów gospodarczych i politycznych Biszkek nie może sobie pozwolić na zaognienie relacji z tymi państwami, bowiem to skutkowałoby izolacją i szybkim bankructwem republiki. Konsekwencją byłaby oczywiście kolejna społeczna rewolta i zapewne upadek Żaparowa.

Prezydent zaostrza kurs polityki wewnętrznej

Zakończenie procesu wyborczego 2020-2021 tylko pozornie ustabilizowało scenę polityczną w Kirgistanie. Opozycja nie zamierzała zaakceptować nowego układu sił, w którym całkowita władzę dzierżył układ parlamentarno-prezydencki. Ogłosiła 10 stycznia 2021 r. symbolicznym końcem demokracji w republice i nastaniem ery autorytarnego nacjonalizmu.

Populistyczne hasła głoszone przez S. Żaparowa, opakowane we frazy o patriotyzmie, znalazły posłuch wśród słabo wykształconej, ubogiej, rolniczej części społeczeństwa, która widziała w nowym prezydencie „prawdziwego patriotę”, dbającego o interesy Kirgizów. Ta popularność przełożyła się na wyniki referendum konstytucyjnego, dotyczącego zmiany modelu władzy ze zwiększeniem zakresu uprawnień prezydenta. Należy tu wspomnieć, że jednym z elementów nowej struktury władzy został nowy organ – kurułtai, który ma pełnić rolę nadzorczą wobec władzy ustawodawczej i wykonawczej (Imanaliyeva, 2023a). S. Żaparow zwiększał zakres swojej władzy, zbliżając się do tej, którą sprawowali pierwsi sekretarze republik rad, ale zarazem publicznie pokazywał, że jest daleki od autorytarnych inklinacji. Oczywiście otwartą kwestią pozostaje, czy faktycznie kurułtai będzie w stanie pełnić swoją rolę, skoro Żaparow zadbał, by nominacje do mianowania i odwoływania członków rządu, szefów komitetów stałych oraz organów wykonawczych i kontrolnych należały do jego wyłącznej decyzji.

Na fali społecznej popularności S. Żaparowa sprawa referendum, które odbyło się w trakcie styczniowych wyborów prezydenckich, była w zasadzie formalnością. Przeprowadzone przez Central Asia Barometer badanie na 1000-osobowej próbie wykazało, że 8% respondentów popiera proponowane zmiany (Putz, 2020f). Taki też był wynik styczniowego referendum, w którym ponad 84% głosujących poparło zmiany w strukturze władzy (CYK, 2021). Należy jednak przypomnieć, że w głosowaniu wzięło udział tylko nieco ponad 36% uprawnionych.

21 kwietnia 2021 r. odbyło się kolejne referendum dotyczące wprowadzenia zmian do konstytucji, które Żaparow zapowiadał w 2020 r. (Putz, 2020g). Również w tym przypadku zdecydowana większość (prawie 80%) głosujących opowiedziała się za kontynuowaniem zmian w systemie politycznym kraju, w tym wprowadzeniu dopuszczalności dwóch 5-letnich kadencji prezydenckich - w miejsce jednej 6-letniej - a także ustanowieniu oddzielnego sądu konstytucyjnego oraz zmniejszeniu liczby miejsc w parlamencie ze 120 do 90. Prezydent podpisał nową konstytucję 5 maja 2021 r. (Podolskaya, 2021).

Nowy system władzy jest faktycznie powrotem do starego systemu, który funkcjonował od uzyskania przez Kirgistan niepodległości do czasów obalenia prezydenta Bakijewa w 2010 r. Wówczas na fali społecznego protestu parlament wprowadził zmiany w konstytucji, przenosząc część uprawnień prezydenta do decyzji Żogorku Kenesz. Kolejną woltę w podziale władzy przeprowadził prezydent

Atambajew, przeprowadzając 11 grudnia 2016 r. referendum konstytucyjne. Atambajew uzasadniał potrzebę zmian w konstytucji koniecznością przejścia od systemu parlamentarno-prezydenckiego do systemu parlamentarnego, bowiem istniejący stwarzał ryzyko wprowadzenia rządów autorytarnych. Ten proces wzbudził wiele kontrowersji wśród polityków i obserwatorów sceny politycznej republiki, bowiem zwiększał władzę parlamentu kosztem dalszego ograniczenia uprawnień prezydenta, co naruszało istniejącą stabilność podziału władzy. W dodatku Atambajew zdecydował się na taki krok mając świadomość kończącej się kadencji prezydenckiej, a zgodnie z konstytucją nie mógł ponownie ubiegać się o najwyższy urząd (Esengeldiev, 2017).

Zwrot dokonany przez S. Żaparowa oznaczał więc w istocie powrót do przeszłości sprzed 2010 r. i choć pozornie wydaje się korzystny z punktu widzenia realizacji ambicji obecnego prezydenta, to stwarza też dla niego poważne ryzyko. Wynika ono z automatycznego przyjęcia praktycznie pełnej odpowiedzialności za sytuację społeczną i gospodarczą w republice przez głowę państwa. W tym przypadku S. Żaparow otrzymał władzę z „dobrodziejstwem inwentarza”, czyli społecznym ubóstwem, kryzysem gospodarczym, załamaniem finansów państwa i praktycznie brakiem perspektyw na poprawę sytuacji. Konsekwencją może być więc skanalizowanie społecznego niezadowolenia z sytuacji wewnętrznej na osobie prezydenta, który staje się personifikacją zarówno sukcesów, jak i porażek. Konsekwencje tego łatwo przewidzieć, przypominając niechlubny koniec rządów prezydentów A. Akajewa i K. Bakijewa.

Pomimo, że obecna formuła władzy zbliża Żaparowa do autorytaryzmu znanego choćby z sąsiedniego Tadżykistanu, w którym niepodzielne rządy sprawuje Emomali Rachmon, to trzeba wziąć pod uwagę odmienną specyfikę społeczną obu republik. Kirgizi, w przeciwieństwie do Tadżyków, są przyzwyczajeni do dość szerokiego zakresu swobód i wolności obywatelskich, z których na pewno nie zechcą dobrowolnie zrezygnować. Poza tym prezydent Rachmon od wielu lat kształtuje sytuację wewnętrzną, silnie akcentując potrzebę zjednoczenia narodowego i utrzymania silnej władzy w celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa, zagrożonego fundamentalizmem islamskim z sąsiedniego Afganistanu. Trudno o wykreowanie mitu zewnętrznego zagrożenia w Kirgistanie, choć przez pewien czas prezydent Żaparow mocno podkreślał spór graniczny z Tadżykistanem. Jednak ani skala tego zjawiska, ani jego lokalny zasięg geograficzny nie były wystarczające dla stworzenia na tyle silnej narracji, by zjednoczyć wokół niej Kirgizów.

Tymczasem Kirgistan cały czas stoi przed poważnym wyzwaniem, jakim jest zapaść gospodarcza. Sytuacji nie poprawie zapewne rozgrywka z Kanadyjczykami o Komtur, która odbiła się głośnie echem na świecie, a także międzynarodowa izolacja Rosji i obłożenie jej sankcjami. Do wybuchu pokowidowej pandemii i potem wojny w Ukrainie, Rosja była najważniejszą „pracodawcą” dla Kirgizów, których przekazy pieniężne wygenerowały 28% PKB w 2021 r. (Najibullah, 2023). Załamanie tego rynku i rosnąca niechęć Rosjan wobec migrantów zarobkowych znacznie zredukowały wpływy gospodarstw domowych i budżetowe z tego tytułu. Niechęć do przybyszów z Azji Centralnej wzrosła w Rosji po marcowym zamachu terrorystycznym. Na to nakłada się drastyczne zmniejszenie wpływów z tranzytu towarów między Chinami a Europą. Prezydent ma więc bardzo ograniczony wachlarz instrumentów, którymi mógłby zażegnać kryzys i uspokoić negatywne społeczne emocje.

Warto tu przytoczyć wyniki badań społecznych przeprowadzonych we wrześniu i w grudniu 2020 r. przez International Republican Institute (IRI). Pierwsze badanie wykazało, że największym problemem dla Kirgizów jest wysoki poziom bezrobocia (61% respondentów), obawa przed pandemią (51%) i wysoka korupcja (49%). Trzy miesiące później lęk przed bezrobociem wskazał już tylko co czwarty respondent, a

na pierwsze miejsce wysunęła się obawa o niestabilność polityczną (40%) (Putz, 2020f). Jednocześnie respondenci proszeni o wskazanie polityka, któremu ufają najbardziej, wskazywali Sadyra Żaparowa (48%). We wrześniowym badaniu - a więc przed powrotem Żaparowa do polityki - głosy były bardziej podzielone, bowiem zwycięzcy, Omurbekowi Babanowowi, ufało zaledwie 16% respondentów, a na kolejnych miejscach znaleźli się Kamczybek Taszijew (12%) i Adachan Madumarow (11%). Warto wspomnieć, że przed wyborami prezydenckimi aż 31% respondentów wybrało odpowiedź, że nie ufają żadnemu politykowi (IRI, 2021). Struktura grudniowych odpowiedzi wyraźnie praktycznie zapewniała wygraną S. Żaparowa w wybrach prezydenckich.

W wyniku zmian w konstytucji nie nastąpiło więc zbalansowanie struktury decyzyjnej i odpowiedzialności między urzędem prezydenta w rezydencji Ała-Arcza a parlamentem - Żogorku Kenesz. Prezydent przejął bowiem do wyłącznej dyspozycji kluczowe resorty, tzw. siłowe – spraw wewnętrznych, obrony narodowej oraz wywiadu i bezpieczeństwa (Putz, 2020g). Pomimo tych zmian Kirgistan nie stał się republiką prezydencką, jak np. USA, ale zarazem nie był to już model parlamentarno-gabinetowy, jak w Polsce czy Wielkiej Brytanii. Z jednej strony model kirgiski zaczął przypominać system francuski, w którym podział władzy jest silnie zarysowany między prezydentem a parlamentem, ale zarazem niebezpiecznie zbliżał się do autorytarnego modelu tadżyckiego. Zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę, że jedną z cech nowego modelu władzy w republice jest praktycznie podporządkowanie funkcji premiera władzy prezydenckiej.

Należy też zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt specyfiki systemu rządów w Kirgistanie, czyli jego permanentną niestabilność i proces zmian trwający od ponad 20 lat. Choć bowiem Kirgizi nadal nie są społeczeństwem obywatelskim według standardów zachodnioeuropejskich, to skutecznie potrafili egzekwować swoje żądania. Potwierdzeniem tego są rządy aż 10 premierów w latach 2010-2021. Pod tym względem Kirgistan najbardziej przypomina Włochy, w których prawie żaden premier od zakończenia II wojny światowej nie przetrwał pełnej kadencji. Konsekwencją siły wciąż niedojrzałego demokratycznie społeczeństwa i kruchego systemu władzy jest brak długookresowych planów rozwoju społeczno-gospodarczego i skupianie się na realizacji doraźnych partykularnych interesów. To z kolei sprzyja korupcji i nepotyzmowi przy jednoczesnym braku podejmowania wyzwań społecznych i gospodarczych.

Zmiany w konstytucji zmieniające strukturę władzy oraz działania wymierzone w demokratyczne fundamenty systemu politycznego spowodowały wzrost zaniepokojenia w zachodnich państwach demokratycznych. Odbiły się też negatywnie na postrzeganiu Kirgistanu w kategoriach wolności politycznej i społecznej, co potwierdza coroczny raport Freedom House, który zmienił status republiki z „częściowo wolnej” (Partly Free) na „bez wolności” (Not Free) (Freedom House, 2022). Tym samym pod tym względem Kirgistan dołączył do pozostałych państw regionu.

Zwrot w polityce wewnętrznej Żaparowa może wydawać się zaskakujący, bowiem jeszcze jako młody polityk mocno krytykował model władzy z silną pozycją prezydenta. Jednak już we wspomnianej wcześniej publikacji „Droga do budowy Nowego Kirgistanu” wyraźnie wskazuje na potrzebę wzmocnienia władzy prezydenckiej, ale z zachowaniem balansu między kompetencjami najwyższego urzędu a parlamentu. Tymczasem, jak pokazała praktyka, ten balans został zachwiany na korzyść prezydenta. Można więc podejrzewać Żaparowa o dążenie to upodobnienia modelu władzy na wzór tadżyckiego, zwłaszcza że chętnie korzysta on z rozwiązań zaimplementowanych w innych krajach, niestety niedemokratycznych, jak wspomniany Tadżykistan czy Rosja. Przykładem takich inicjatyw, uderzających w demokratyczne podstawy funkcjonowania państwa jest choćby przeforsowanie ograniczeń w swobodzie

działalności organizacji pozarządowych (NGO's) czy niezależnych think-tanków, zwłaszcza finansowanych z zagranicy (Rickleton, 2023b).

Pomimo względnie wysokiego poziomu demokratyzacji życia politycznego, jak na standardy modeli władzy Azji Centralnej, w Kirgistanie wciąż żywy jest obraz przywódcy silnego, który potrafi zorganizować społeczeństwo wokół siebie dla realizacji celów społecznych, politycznych i gospodarczych. Do tego potrzebne jest jednak nie tylko zrozumienie celów i działań prezydenta, ale ich akceptacja przez większość społeczeństwa, aby na tej bazie zbudować poczucie wspólnoty i lojalność wobec przywódcy. Aby to jednak było możliwe, Kirgizi muszą dostrzegać „światło w tunelu”, czyli szansę na poprawę swojego bytu, a w dalszej perspektywie odczuwalne podniesienie ich stopy życiowej. Wcześniej czy później bowiem, wszystkie idee i programy, które nie przekładają się na realną poprawę życia społeczeństwa są przez nie odrzucane. Przekonało się o tym trzech z sześciu poprzednich prezydentów Kirgistanu, którzy proces bogacenia ograniczyli do wąskiego kręgu swoich prywatnych powiązań.

„Drogę...” można potraktować jako manifest polityczny S. Żaparowa, choć zastanawiające jest akcentowanie w niej wspomnianej potrzeby przemodelowania systemu władzy, co stało się faktem na 2 lata przed jej wydaniem. Być może więc autor wcale nie uważa tego procesu za zakończony, co budzi silne kontrowersje wśród opozycji i zachodnich obserwatorów kirgiskiej sceny politycznej, którzy kierunek zmian politycznych w Kirgistanie określają „chanatyzacją”, a konstytucję „chanstytucją” (Putz, 2020g). Trafnie podsumowała ideę nowej jakości władzy i programu gospodarczego, które Żaparow kreśli w „Drodze...” Jennifer Brick Murtzashvili, profesor Uniwersytetu w Pittsburgu: „Użycie słowa „nowy” jest sprytne, bowiem domyślnie oznacza coś innego, różniące się od poprzedniego, ale jest zarazem na tyle zwyczajne, że nie dostarcza informacji o kierunku, w którym kraje podążają” (Rickleton, 2023a).

Przeciw społeczeństwu obywatelskiemu i mediom

Jednym z najbardziej niebezpiecznych przejawów „chanatyzacji” dla życia społecznego i politycznego jest wprowadzenie ograniczeń w działalności organizacji niezależnych organizacyjnie i finansowo od władz, czyli popularnych NGO's, a także niezależnych mediów. Zmiany w prawie wprowadziły możliwość odmowy zarejestrowania organizacji przez organ administracji państwowej, jeśli arbitralnie zostanie on uznany za „zagraniczną reprezentację” (Rickleton, 2023b). Brak jest oczywiście jakiegokolwiek logicznego uzasadnienia ze strony władz takiego traktowania niezależnych podmiotów, choć oczywiście pojawiają się głosy, że za takim działaniem przemawiają względy bezpieczeństwa. Otwarta pozostaje kwestia, czy chodzi tylko o zagrożenie dla suwerenności i stabilności państwa, czy dla utrzymania władzy przez prezydenta. Podchody Żaparowa w kierunku prób kontroli mediów i NGO's spotkały się z silnym protestem ponad 120 organizacji pozarządowych i think-tanków, a także samych Kirgizów i społeczności międzynarodowej (Putz, 2024a). Przymiarki do ustawowego traktowania wszystkich finansowanych z zagranicy podmiotów, jako potencjalnych „wrogich agentów”, zwanego od nazwiska autorki ustawy „aktem Normatowej”, trwały od maja 2023 r. (prace nad ustawą trwały od listopada 2022 r.) i spotkały się z silną krytyką w samym Kirgistanie. Oprócz opozycji, ustawę skrytykowała m.in. Antje Grawe, nominowana przez sekretarza generalnego ONZ Rezydent-Koordinator w Kirgistanie, sprawująca swoją funkcję za zgodą rządu przyjmującego, a wątpliwości, co do jej zgodności z konstytucją i innymi normami prawnymi wyraziło biuro prokuratora generalnego i Sąd Najwyższy. Choć w październiku 2023 r. ustawa pomimo tego przeszła w pierwszym czytaniu w Żogorku Kenesz 52 głosami na 90 deputowanych (do przedstawienia jej prezydentowi wymagane są trzy czytania), to eskalacja powszechnej niechęci wobec

tego aktu prawnego spowodowała wycofywanie się z jej popierania przez kolejnych posłów (Putz, 2023a).

Ostatecznie jednak ustawa uzyskała akceptację większości posłów w drugim czytaniu 22 stycznia 2024 r., a nawet uczyniono ją bardziej restrykcyjną. Wprowadzono m.in. obowiązek zarejestrowania biura na terenie republiki przez wszystkie pozarządowe podmioty chcące działać na jej terenie, a także automatycznego zamrożenia transferów bankowych, z wyłączeniem opłat na rzecz państwa, jeśli działalność NGO's zostanie zawieszona z mocy prawa. Dodatkowo skrócono *vacatio legis* z 3 miesięcy do 10 dni, a czas dla dostosowania do niej innych przepisów prawa skrócono z 6 miesięcy do 1 miesiąca (Putz, 2024a).

Taki pośpiech nie wróży dobrze całemu procesowi implementacji przepisów uniknięcia konfliktów prawnych i raczej doprowadzi do chaosu, który jednak rządzący mogą wykorzystać do interpretacji wykładni prawa w spornych przypadkach na swoją korzyść, co jest zwyczajowym zjawiskiem w państwach rządzonych autorytarnie. Warto też dodać, że kirgiska ustawa jest w zdecydowanej większości kopią rosyjskiej, wprowadzonej w 2012 r., która przyczyniła się do praktycznie całkowitego wyeliminowania NGO's i niezależnych mediów z rosyjskiej przestrzeni publicznej.

W połowie 2023 r. władza rozpoczęła ofensywę przeciwko niezależnym mediom, które krytycznie wypowiadały się na temat decyzji rządzących czy zajmowały się dziennikarstwem śledczym, ujawniając afery polityczno-gospodarcze. Jedną z ofiar tej zmasowanej akcji była Kloop Media Public Foundation, której strona została zablokowana na wniosek prokuratury w Biszkeku. Rozpoczęła ona śledztwo przeciwko fundacji w sprawie publikowania materiałów zniesławiających i dyskredytujących władze. Powodem akcji prokuratury miała być odmowa przez Kloopa usunięcia artykułu zawierającego oskarżenia o torturowanie uwięzionego polityka opozycji Rawszana Džeenbjekowa. W sprawę zaangażowany był też Państwowy Komitet Bezpieczeństwa Narodowego, którego sprawa tortur dotyczyła bezpośrednio (RFE/RL, 2023a). 9 lutego 2024 r. sąd okręgowy w Biszkeku wydał decyzję o likwidacji fundacji, a tym samym zakazie działalności Kloopa na terenie republiki i permanentnego zablokowania jej mediów (RFE/RL, 2024). Organizacja zamierza się odwołać od tej decyzji, podobnie jak zrobiło to Radio Azzatyk, które ostatecznie uzyskało cofnięcie decyzji administracyjnej, odblokowanie kont bankowych i strony internetowej.

Radio Azattyk jest lokalną gałęzią popularnego serwisu Radio Free Europe/Radio Liberty. Działalność RFE/RL była wyjątkowo niechętnie postrzegana przez Biszkek, bowiem serwis ten regularnie ujawniał sprawy i wydarzenia, które stawały kirgiskie władze w negatywnym świetle. Dotyczyło to nie tylko Kirgistanu, ale wszystkich republik Azji Centralnej. W październiku 2022 r. na wniosek ministerstwa kultury działalność Radia Azattyk na terenie republiki została zawieszona, a strona internetowa zablokowana. Powodem była odmowa usunięcia materiału obarczającego winą za przygraniczne starcia kirgisko-tadżyckie obie strony konfliktu. Decyzję usankcjonował w kwietniu 2023 r. sąd miejski w Biszkeku. Dopiero w lipcu 2023 r. stołeczny sąd okręgowy anulował tę decyzję, ale nastąpiło to dopiero po zawarciu porozumienia między nadawcą a ministerstwem, w którym Radio Azattyk zgadzało się na usunięcie spornego materiału (Putz, 2023b). Nie jest to więc bezstronna decyzja sądu, oparta na przesłankach prawnych, ale skutek wymuszenia na RFE/RL podporządkowania cenzurze.

Warto dodać, że od stycznia 2024 r. policja zatrzymała pod zarzutem „nawoływania do obywatelskiego nieposłuszeństwa i wzniecenia masowych zamieszek” 11 byłych i aktualnych reporterów grupy Temirov LIVE i projektu Ait Ait Dese, którzy zajmowali się dziennikarstwem śledczym. Założycielowi medium

Bołotowi Temirowowi już w 2022 r. postawiono zarzuty sfałszowania kirgiskiego paszportu i w związku z tym nielegalnego przekroczenia granicy z Rosją, a także posiadania narkotyków. Sąd pozbawił Temirowa obywatelstwa kirgiskiego i jako obywatela rosyjskiego deportował do Rosji, gdzie grozi mu nawet do 15 lat więzienia. Choć pozostaje on na wolności to w każdej chwili może zostać uwięziony lub powołany do armii i wysłany do Ukrainy. Sprawa odwołania od wyroku do kirgiskiego Sądu Najwyższego wciąż oczekuje na rozpatrzenie (RFE/RL, 2023b).

W tym samym czasie dokonano policyjnego przeszukania mieszkań i biur dyrektora i dwóch dziennikarzy serwisu 24.kg w związku z podejrzeniami o „propagowanie wojny”. Oczywiście chodziło o to, że 24.kg posługiwał się określeniami „inwazja”, „napaść” czy „wojna” w swoich doniesieniach o sytuacji w Ukrainie (RFE/RL, 2024).

Skalę zjawiska dławienia wolnych mediów potwierdza m.in. coroczny ranking Reporterów bez Granic, który analizuje państwa świata pod kątem wpływu czynników społecznych, politycznych, prawnych i ekonomicznych, a także szeroko rozumianego bezpieczeństwa publikacji na działalność niezależnych mediów. O ile jeszcze w 2022 r. Kirgistan uplasował się na 72. miejscu na 180. analizowanych państw, to rok później spadł aż o 50 pozycji (RSF, 2023).

Restrykcje wobec NGO's finansowo powiązanych z zagranicą ujawniły zarazem hipokryzję władzy. Znajdujący się na celowniku rządu wspomniany Temirov LIVE podał informację o organizacji charytatywnej Ene-Bałaga Tirek, której nie krępują nowe przepisy, pomimo zagranicznych dotacji w wysokości 9,1 mld somów (ok. 460 mln zł). To zaskakujące wyłączenie ma swoje uzasadnienie w silnym powiązaniu z prezydentem, bowiem organizację prowadzi jego żona, Aiguła Żaparowa. W dodatku ta ogromna sumarycznie kwota dotacji została przekazana w znacznej części przez chińską ambasadę. W dodatku Ene-Bałaga Tirek oficjalnie potwierdziła otrzymanie wpłaty od Chińczyków, ale w wysokości zaledwie 9 mln somów (ok. 460 tys. zł) z przeznaczeniem na realizację projektów społecznych w regionie batkańskim. Organizacja zaprzeczyła doniesieniom mediów i zapowiedziała przedstawienie stosownych dokumentów potwierdzających rzeczywisty poziom zagranicznego finansowania (Osmonalieva, 2023).

Flaga, granica i woda

Prezydent wprowadza zmiany w symbolach narodowych, by podkreślić swój wizerunek „narodowego” lidera. Niektóre działania podejmowane przez prezydenta są trudne do jednoznacznej oceny. Nie da się bowiem podważyć słuszności i potrzeby ich podejmowania, ale zarazem trudno odrzucić zarzuty o przejawach autorytaryzmu w ich realizacji. Dotyczy to zwłaszcza nie liczenia się z obciążeniem budżetu, jak w przypadku zmiany symboliki na fladze oraz społecznych skutków działań, jak w przypadku delimitacji granic. 28 listopada 2023 r. w parlamencie odbyło się pierwsze czytanie ustawy zmieniającej stylistykę symbolu na fladze narodowej. Celem tego zabiegu jest przede wszystkim wzmocnienie wśród Kirgizów poczucia niezawisłości i jedności ponad etnicznymi podziałami. Warto nadmienić, że obecna flaga została opracowana w 1992 r., a więc już po ogłoszeniu niepodległości przez republikę. Głosowanie dotyczyło zmian w art. 3 prawa „O symbolach państwowych Republiki Kirgiskiej”, a konkretnie dysku solarnego znajdującego się w centralnej części flagi. W ostatecznej wersji przedstawionej parlamentowi żółty tunduk (zwieńczenie tradycyjnej jurty), ale zamiast trzech „żeber” ma ich cztery, pozostaje wpleciony w słońce, z którego wychodzi czterdzieści prostych promieni (były falowane). Zadbano przy tym, aby wszystkie promienie były równej długości, bowiem reprezentują 40 równoprawnych plemion

kirgiskich. Z kolei zastąpienie trzech listew tunduku czterema wynika z faktu, że tylko zamożni Kirgizi mogli sobie pozwolić na taką „bogata” konstrukcję szkieletu jurty, więc ta zmiana ma być symbolem przyszłego dobrobytu narodu. Proponowana zmiana nie spotkała się z aprobatą społeczeństwa, co może być skutkiem słabej polityki informacyjnej rządu. W nieformalnych badaniach przeprowadzonych przez Radio Azattyk za pośrednictwem kanału YouTube aż 80% respondentów wypowiedało się głosowało za pozostawieniem starej wersji symboliki (Wood, 2023b). Ostatecznie, 20 grudnia odbyły się dwa wymagane prawem czytania ustawy, która została przyjęta. Nowa flaga zaczęła obowiązywać od 1 stycznia 2024 r., ale zmiana będzie wprowadzana stopniowo np. w oficjalnych dokumentach, oznaczeniach aut. Natychmiastowo zostały jedynie zastąpione flagi na budynkach urzędów i w miejscach publicznych (Putz, 2024b).

Kwestia uregulowania granic jest znacznie bardziej złożona i wymagająca wyważonej dyplomacji. Choć zdecydowana większość granic republik regionu została uregulowana po 1991 r., to w przypadku Kirgistanu przez ponad 30 lat nierozwiązane zostały odcinki granic z Uzbekistanem i Tadżykistanem. 27 stycznia 2023 r. prezydenci Kirgistanu i Uzbekistanu ogłosili ostateczną delimitację granicy. Układ zawarty przez Żaparowa wywołał jednak niezadowolenie lokalnej społeczności, bowiem przekazywał Uzbekom kirgiski rezerwar wodny Kempir-Abad w zamian za ponad 1000 hektarów pastwisk oraz 12 849 hektarów innej ziemi rolnej należącej do Uzbekistanu (Imanaliyeva, 2023b).

Znacznie ważniejsze było uregulowanie granicy z Tadżykistanem, bowiem była ona źródłem cyklicznych konfliktów zbrojnych, które stopniowo eskalowały, osiągając apogea w kwietniu i grudniu 2021 r. oraz we wrześniu 2022 r. Źródłem starć były konflikt etniczny na tle dostępu do wody między Kirgizami z regionu batkeńskiego a Tadżykami zamieszkującymi enklawę Woruch.

Ciągnący się od lat spór wydaje się zbliżać do ostatecznego końca, bowiem w październiku 2023 r. prezydenci obu republik podpisali tzw. Protokół 44, zawierający zasady delimitacji spornego fragmentu granicy. Problem w tym, że treść Protokołu została utajniona, co od razu wzbudziło kontrowersje wśród Kirgizów i aktywizowało opozycję do ataków na prezydenta (Putz, 2023c). Końcowe negocjacje są wciąż prowadzone przez szefów bezpieczeństwa Kirgistanu Kamczybeka Taszijewa i Tadżykistanu Sajmumina Jatimowa. Choć porozumienie wydaje się prawdopodobne, to wciąż pojawiają się tarcia i niezgodności oficjalnych stanowisk obu negocjatorów w kwestii przebiegu granicy (Putz, 2023d).

Generalnie więc, te działania, które miały skonsolidować społeczeństwo wokół prezydenta mogą w niedalekiej przyszłości stać się źródłem osłabienia jego popularności. Faktem jest, że w przypadku wspomnianego wyżej regionu batkeńskiego, z którego półmilionowej populacji uciekło w wyniku starć ok. 140 tys. Kirgizów, działania Żaparowa są odbierane pozytywnie. I to niezależnie od tego, co zawiera utajniony Protokół. Wynika to ze zmęczenia mieszkańców życiem w ciągłym zagrożeniu i pożądaniem pokoju i bezpieczeństwa, które właśnie zapewnił im prezydent. Należy jednak pamiętać, że nie same różnice etniczne spowodowały wybuch konfliktu, ale ograniczony dostęp do wody pitnej. A wygląda na to, że ten problem pozostał nierozwiązany, tym samym nie usunięto rzeczywistego zarzewia przyszłego konfliktu.

W przypadku granicy z Uzbekistanem również na pierwszy plan wysuwają się kwestie dostępu do wody. Oddanie Uzbekom zarządu nad strategicznym zbiornikiem Kempir-Abad jest nie tylko społecznie niepopularne, ale i ryzykowne, zważywszy na pogłębiający się deficyt wodny w Azji Centralnej.

Podsumowanie

Po przejęciu władzy przez Sadyra Żaparowa Kirgistanie zaczyna coraz szybciej zwracać z drogi demokratyzacji życia politycznego i społecznego w kierunku metod konsolidacji władzy nieliberalnej” (Zehring, 2023). Model rządów Żaparowa nie jest typowym przykładem władzy autorytarnej, bowiem taki zwrot wywołałby zapewne społeczny protest. A siłę społecznego niezadowolenia boleśnie odczuli w przeszłości prezydenci Akajew i Bakijew. Niemniej kierunek działań S. Żaparowa w polityce wewnętrznej wskazuje na stopniowe odchodzenie od demokratycznych osiągnięć społeczeństwa na fali wydarzeń w 2005 r. i w 2010 r. Najbardziej niepokojącym zjawiskiem jest korzystanie przez władze z dorobku prawnego Rosji w celu wzmocnienia władzy prezydenckiej na drodze eliminacji wolnych mediów i organizacji pozarządowych. Kirgizi zdają się godzić na te zmiany, uwodzeni populistycznymi hasłami o silnie nacjonalistycznym zabarwieniu. Jednak dość szybko taka polityka może przełożyć się na pogłębienie kryzysu gospodarczego zamiast obiecywanej poprawy życia społeczeństwa. To z kolei doprowadzi do wyczerpania kredytu społecznego zaufania dla Żaparowa, co zwykle wróży rychły koniec kariery politycznej.

Hasła głoszone przez prezydenta praktycznie przez cały okres jego kariery politycznej, gdy był jeszcze lokalnym politykiem, są wyraźnie ukierunkowane na pozyskanie przychylności ludności z obszarów wiejskich, gdzie najdotkliwiej odczuwane są skutki fluktuacji gospodarki światowej. Żaparow stara się budować wizerunek nowoczesnego polityka, który w przeciwieństwie do poprzedników wie, jak poradzić sobie z problemami Kirgistanu i zarazem jedynego, który potrafi naprawić błędy. Temu celowi mają służyć m.in. program nacjonalizacji czy wzmocnienie władzy prezydenckiej. Wysokie poparcie dla Żaparowa w wyborach i dla proponowanych przez niego zmian w referendum potwierdza, że obrany przez niego kurs politycznej indoktrynacji społeczeństwa jest - póki co - skuteczny.

Równoległe silne akcentowanie nacjonalizmu, zwłaszcza wyższej pozycji Kirgizów wobec obcokrajowców, głównie Chińczyków, nie sprzyja tworzeniu korzystnego klimatu inwestycyjnego. A bez inwestycji zagranicznych Kirgistan nie będzie w stanie samodzielnie wydobyć się z kryzysu gospodarczego spowodowanego wysokimi kosztami obsługi długów zagranicznych (głównie wobec chińskich banków), rosnącymi kosztami działalności gospodarczej, załamaniem tranzytu i spadkiem przychodów z migracji zarobkowej na skutek wojny w Ukrainie.

Trudno oczywiście wyrokować jak daleko Żaparow posunie się w kierunku „chanatyzacji” władzy. Trzeba jednak zauważyć, że mało prawdopodobne jest osiągnięcie przez prezydenta autorytarnej formy władzy, opartej na silnym aparacie bezpieczeństwa paraliżującym społeczną aktywność, a także uzyskanie efektu „ślepego posłuszeństwa” Kirgizów. Oczywiście ograniczenia wolności działalności niezależnych mediów i organizacji pozarządowych, zwłaszcza zajmujących się przestrzeganiem praw człowieka i zasad demokracji, może wzmocnić skuteczność propagandy prezydenta i utrzymać poparcie części społeczeństwa dla wprowadzanych zmian, reklamowanych przez obóz rządzący jako „niezbędne” do osiągnięcia dobrobytu.

Warto wspomnieć, że prezydencka propaganda jest zróżnicowana, zarówno pod względem treści, jak i wykorzystywanych mediów. Obok tradycyjnej retoryki i tradycyjnych mediów, przekaz jest też realizowany za pośrednictwem mediów społecznościowych, jak WhatsApp, Telegram czy Facebook. Niezależnie od medium i dobranych słów, rdzeń przekazu pozostaje niezmienny, a jest nim propagowanie nacjonalizmu, wrogości wobec skorumpowanych elit czy niechęci do obcokrajowców – inwestorów i pracowników. Trzeba podkreślić, że w mediach społecznościowych popularność Sadyra Żaparowa jest

względnie duża i niezmienna. Otwartą kwestią pozostaje, jak długo uda się prezydentowi utrzymać „na fali” społecznego zaufania, zwłaszcza wśród ludzi młodych, którym najłatwiej weryfikować słuszność idei i wyjaśnień potrzeby niedemokratycznych działań.

Zauważalny w działaniach prezydenta Żaparowa wzrost populizmu, nacjonalizmu i niechęci do demokratycznych zasad rządzenia wpisuje się w globalny trend wzrostu prawicowej retoryki. Trudno się dziwić autorytarnym inklinacjom przywódcy Kirgistanu i jego społecznemu poparciu, skoro takiej retoryce ulegają społeczeństwa znacznie głębiej zakorzenione w demokracji, co obserwujemy m.in. w Europie. Kirgizi, jakkolwiek przywiązani do zdobytego już zakresu wolności obywatelskich, pozostają podatni na retorykę czarno-białego porządku światowego, w którym za katastrofalny stan gospodarki są odpowiedzialne skorumpowane elity, zagraniczne formy i emigranci. Jednak bazowanie na propagowaniu atrakcyjności ideologii stworzonej na uproszczonym postrzeganiu rzeczywistości podlega szybkiej dewaluacji, jeśli społeczeństwo nie dostrzega rzeczywistych, namacalnych korzyści ekonomicznych dla siebie.

W sytuacji geopolitycznej, w jakiej znajduje się Kirgistan, propagowanie ocierających się o postawy ksenofobiczne hasła nacjonalistycznych, podejmowanie działań pogarszających klimat inwestycyjny i wyraźne łamanie demokratycznych zasad jest wysoce ryzykowne dla gospodarki oraz pozytywnych relacji z sąsiadami i państwami zachodnimi. A to może prowadzić do pogłębienia i tak katastrofalnej sytuacji ekonomicznej Kirgizów, a w konsekwencji doprowadzić do szybkiego i niechlubnego końca kolejnego przywódcy republiki.

Bibliografia

1. *Acting Kyrgyz President Says Constitutional Council Will Be Established To Implement Reforms*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, November 03, 2020, <https://www.rferl.org/a/acting-kyrgyz-president-says-constitutional-council-will-be-established-to-implement-reforms/30927703.html> .
2. Akunov A., Kakeev A., *Na drodze do niepodległości w: Kirgistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, pod red. T. Bodio, Elipsa, Warszawa 2004.
3. Caster M., *Revisiting Kyrgyzstan’s Bloody Summer*, „The Diplomat”, June 13, 2014, <https://thediplomat.com/2014/06/revisiting-kyrgyzstans-bloody-summer/> .
4. Coppenrath F., *Kyrgyzstan: voters face choice of 18 candidates in January election*, „Novastan”, December 20, 2020, <https://novastan.org/en/kyrgyzstan/kyrgyzstan-voters-face-choice-of-18-candidates-in-january-election/> .
5. *CYK KR utwierdziła rezultaty dosrocnych wyborow Priezidenta Kyrgyzskoj Riespubliki*, 21 Janwaria 2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4383/> .
6. *CYK priznala sostojawszysia riefieriendum po opriedieleniju formy prawlenija Kyrgyzskoj Riespubliki*, 20 Janwaria 2021, <https://shailoo.gov.kg/ru/news/4384/> .
7. Djanibekova N. (a), *Kyrgyzstan: Presidential Election Produces First-Round Winner*, „Euroasianet”, October 16, 2017, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-presidential-election-produces-first-round-winner> .

8. Djanibekova N. (b), *Kyrgyzstan: Two Opposition Trials Conclude With Lengthy Sentences*, „Euroasianet”, August 2, 2017, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-two-opposition-trials-conclude-with-lengthy-sentences> .
9. Dogan S., *Kyrgyzstan's U-turn on Closure of Manas U.S. Military Base*, „USAK Yearbook of International Politics and Law 2010” Vol. 3, USAK, Ankara 2010.
10. Dyatlenko P., *Strange Bedfellows Ahead of Kyrgyz Election*, „Institute for War and Peace Reporting”, November 14, 2014, <https://iwpr.net/global-voices/strange-bedfellows-ahead-kyrgyz-election> .
11. Dzyubenko O., *Kyrgyz acting PM resigns as new coalition takes shape*, „Reuters”, <https://www.reuters.com/article/oukwd-uk-kyrgyzstan-government-idAFBRE88003Y20120901/> .
12. Dżumaszowa A., *Wybory-2020. Na mityng w Biszkiekie wyszli „Socyał-demokraty Kirgizystana”*, „24.kg”, 5 października 2020, https://24.kg/obschestvo/167547_vyiboryi-2020_namiting_vbishkeke_vyishli_sotsial-demokratyi_kyrgyzystana/ .
13. Engvall J., *Between Bandits and Bureaucrats: 30 Years of Parliamentary Development in Kyrgyzstan*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Washington 2022, s. 114-120.
14. Esengeldiev A., *Kyrgyzstan's 2016 Constitutional Referendum*, „Freedom House”, <https://freedomhouse.org/report/analytical-brief/2017/kyrgyzstans-2016-constitutional-referendum>
15. *Freedom in the World 2021*, „Freedom House”, <https://freedomhouse.org/country/kyrgyzstan/freedom-world/2021> .
16. Fumagalli M., *Challenges amid Kyrgyzstan's return to presidential politics*, „EastAsiaForum”, January 21, 2021, <https://eastasiaforum.org/2021/01/21/challenges-amid-kyrgyzstans-return-to-presidential-politics/> .
17. Fumagalli M., *Kyrgyz electoral fiasco involves familiar faces*, „EastAsia Forum”, October 20, 2020, <https://www.eastasiaforum.org/2020/10/20/kyrgyz-electoral-fiasco-involves-familiar-faces/> .
18. Fumagalli M., *The 2015 parliamentary election in Kyrgyzstan*, „Central European University”, Electoral Studies 2016.
19. *Gold Mine Reorganization in Kyrgyzstan Spurs Political Controversy*, „Euroasianet”, July 20, 2004, <https://eurasianet.org/gold-mine-reorganization-in-kyrgyzstan-spurs-political-controversy> .
20. Gortat R., *Kirgistański eksperyment z rządami parlamentarnymi i nowy cykl wyborczy*, „Studia Politologiczne” Vol. 42, Elipsa, Warszawa 2016.
21. Górecki W., *Rosja wobec wydarzeń w Kirgistanie (kwiecień – czerwiec 2010)*, „Komentarze OSW” z dnia 27.07.2010.
22. Haacke J., Williams P.D., *Regional Arrangements and Security Challenges: A Comparative Analysis*, „Crisis State Research Centre Working Paper” No. 52, July 2009.

23. Imanaliyeva A. (a), *Kyrgyzstan: Flag-tinkering, another Japarov nation-building exercise*, „Euroasianet”, December 18, 2023, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-flag-tinkering-another-japarov-nation-building-exercise> .
24. Imanaliyeva A. (a), *Kyrgyzstan: In an uprising low on heroes, defense volunteers shine*, „Euroasianet”, October 14, 2020, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-in-an-uprising-low-on-heroes-defense-volunteers-shine> .
25. Imanaliyeva A., *Kyrgyzstan: Japarov, last hope or populist menace?*, „Euroasianet”, January 6, 2021, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-japarov-last-hope-or-populist-menace> .
26. Imanaliyeva A. (b), *Kyrgyzstan: Lawmakers approve election delay and constitutional overhaul*, „Euroasianet”, Oct 22, 2020, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-lawmakers-approve-election-delay-and-constitutional-overhaul> .
27. Imanaliyeva A., *Kyrgyzstan: Suspect vote-count bungling casts shadow over election*, „Euroasianet”, November 28, 2021, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-suspect-vote-count-bungling-casts-shadow-over-election> .
28. Imanaliyeva A. (b)., *Kyrgyzstan, Uzbekistan complete border delimitation process*, „Euroasianet”, January 27, 2023, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-uzbekistan-complete-border-delimitation-process> .
29. Imanaliyeva A., Leonard P., *Seizure of Kyrgyzstan nears completion as president steps down*, „Euroasianet”, October 15, 2020, <https://eurasianet.org/seizure-of-kyrgyzstan-nears-completion-as-president-steps-down> .
30. *Independent Kloop Website Blocked In Kyrgyzstan Amid Government Pressure*, „Radio Free Europe/Free Liberty”, September 13, 2023(a), <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-kloop-website-blocked-government-pressure/32591120.html> .
31. *International Election Observation Mission. Kyrgyz Republic – Early Presidential Election 10 January 2021*, OSCE, 2021.
32. Ismailbekova A., *Native son: the rise of Kyrgyzstan’s Sadyr Japarov*, „Open Democracy”, January 27, 2021, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/native-son-the-rise-of-sadyr-japarov-kyrgyzstan/> .
33. Jermakowicz W., Pańków J, *Privatization in the Kyrgyz Republic*, Center for Social and Economic Research, Warszawa 1994.
34. Kolbaev B., Sarygulova B., *Compromise Kyrgyz Prime Minister Faces Tough Challenges In Divided Country*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, September 06, 2012, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-compromise-pm-faces-tough-challenge/24700149.html>.
35. Kozłowski K., *Rewolucja tulipanów w Kirgistanie. Geneza-przebieg-następstwa*, Elipsa, Warszawa 2009.
36. Kucera J., *Central Asia Security Vacuum*, „The Diplomat”, June 16, 2010, <https://thediplomat.com/2010/06/central-asias-security-vacuum/> .

37. *Kyrgyz Election Officials Announce Preliminary Results After Hand Count*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, December 07, 2021(c), <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-election-hand-results/31598099.html> .
38. *Kyrgyz Investigative Group Says Charity Led By President's Wife Received Foreign Funding*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, September 21, 2023(b), <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-president-wife-japarova-charity-foreign-funding/32603599.html> .
39. *Kyrgyz Opposition Leader Attacked Amid Calls For New Vote*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, December 01, 2021(a), <https://www.rferl.org/a/31588874.html> .
40. *Kyrgyz President Says Malfunction Didn't Affect Election Outcome, As Opposition Parties Cry Foul*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, November 30, 2021(b), <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-japarov-vote-count-malfunction/31586955.html> .
41. *KYRGYZ REPUBLIC PARLIAMENTARY ELECTIONS 28 November 2021. ODIHR Election Observation Mission Final Report*, OSCE, Warsaw 2022.
42. *Kyrgyzstan: 3 Opposition Lawmakers Sentenced to Prison*, „The New York Times”, March 29, 2013, <https://www.nytimes.com/2013/03/30/world/asia/kyrgyzstan-3-opposition-lawmakers-sentenced-to-prison.html> .
43. *Kyrgyzstan changes rules of work in mining sector*, „24.kg”, January 30, 2021, https://24.kg/english/181734_Kyrgyzstan_changes_rules_of_work_in_mining_sector/ .
44. *Kyrgyzstan detains 15 in 'coup plot' before vote*, „Al Jazeera”, November 26, 2021, <https://www.aljazeera.com/news/2021/11/26/kyrgyzstan-detains-15-in-coup-plot-before-vote> .
45. *Kyzy A.U., From Prison to Presidency: Sadyr Japarov's Victory*, „The Diplomat”, January 11, 2021, <https://thediplomat.com/2021/01/from-prison-to-presidency-sadyr-japarovs-victory/> .
46. *Lang J., Wybory w Kirgistanie*, „Ośrodek Studiów Wschodnich”, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-11-09/wybory-w-kirgistanie>.
47. *Lelik A., Pieriechodnyj period Rozy Otunbajewoj*, „Kloop Media”, kloop.kg/blog/2011/11/04/perehodny-j-period-rozy-otunbaevoj/.
48. *Marat E., The incredible resilience of Kyrgyzstan*, „OpenDemocracy”, October 12, 2020, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/incredible-resilience-kyrgyzstan/> .
49. *Marat E., Upcoming Elections in Kyrgyzstan: New Process, Old Faces*, „Central Asia Program”, September 25, 2017, <https://centralasiaprogram.org/upcoming-elections-kyrgyzstan-process-faces/> .
50. *Matusiak M. (a), Kirgistan: nie ma Kurmanbeka!*, „Tydzień na Wschodzie” Nr 3-4/2010.
51. *Matusiak M. (b), Kirgistan: tragedia na południu*, „Nowa Europa Wschodnia” Nr 5/2010.
52. *Matusiak M. (c), Wybory parlamentarne w Kirgistanie: wolne, ale...*, „Nowa Europa Wschodnia” Nr 6/2010.

53. Najibullah F., *Central Asia Takes Economic Hit From Russian War In Ukraine Sooner Than Expected*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, March 01, 2022, <https://www.rferl.org/a/central-asia-migrants-ruble-impact/31730968.html> .
54. Nowak K., Pogódek A., *Służby specjalne w systemie politycznym Kirgistanu*, „Studia Politologiczne” Vol. 43, Elipsa, Warszawa 2017.
55. *Opros żytielej Kyrgyzstana 12–21 diekabria 2020 g.*, International Republic Institute, 2021.
56. Osmonalieva B., *First Lady's Foundation denies receiving 9 billion soms from Chinese Embassy*, „24.kg”, September 21, 2023, https://24.kg/english/275638_First_Ladys_Foundation_denies_receiving_9_billion_soms_from_Chinese_Embassy/ .
57. Pannier B., *A Hidden Force In Kyrgyzstan Hijacks The Opposition's Push For Big Changes*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, October 13, 2020, <https://www.rferl.org/a/a-hidden-force-in-kyrgyzstan-hijacks-the-opposition-s-push-for-big-changes/30891583.html> .
58. Pannier B. (a), *A Hidden Force In Kyrgyzstan Hijacks The Opposition's Push For Big Changes*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, October 13, 2020, <https://www.rferl.org/QishloqOvozi/2020/10/13> .
59. Pannier B. (c), *At Kyrgyzstan's Kumtor Mine, Not All That Glitters Is Gold*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, May 20, 2021, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-kumtor-gold-mine/31265257.html> .
60. Pannier B. (b), *Democratic 'Blackout'? Latest Kyrgyz Parliamentary Elections Can't Escape Controversy*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, November 29, 2021, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-elections-democratic-blackout/31585579.html> .
61. Pannier B. (a), *Five Takeaways From The Kyrgyz Parliamentary Elections*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, November 28, 2021, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-elections-five-takeaways-pannier/31584007.html> .
62. Pannier B. (b), *Jeenbekov Failed To Tackle Kyrgyzstan's Problems. Now He's Gone.*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, October 16, 2020, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-jeenbekov-resignation-analysis-qishloq-ovozi/30896794.html> .
63. Pannier B., *Last Dance For Kyrgyzstan's Respublika-Ata-Jurt Tandem*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, November 18, 2016, <https://www.rferl.org/a/qishloq-ovozi-kyrgyzstan-babanov-tashiev-tandem-splits/28127002.html> .
64. *Participant of attack on Tekebayev becomes member of Anti-Corruption Council*, „24.kg”, December 7, 2021, https://24.kg/english/216628_Participant_of_attack_on_Tekebayev_becomes_member_of_Anti-Corruption_Council/ .
65. Podolskaya D., *President of Kyrgyzstan signs new Constitution*, „24.kg”, May 05, 2021, https://24.kg/english/192941_President_of_Kyrgyzstan_signs_new_Constitution/ .
66. Putz C., *17 Candidates Remain in the Kyrgyz Presidential Race*, „The Diplomat”, January 05, 2021, <https://thediplomat.com/2021/01/17-candidates-remain-in-the-kyrgyz-presidential-race/> .

67. Putz C. (a), *Are Centerra and Kyrgyzstan Nearing a Deal to Split For Good?*, „The Diplomat”, March 30, 2022, <https://thediplomat.com/2022/03/are-centerra-and-kyrgyzstan-nearing-a-deal-to-split-for-good/> .
68. Putz C. (d), *Big Promises on the Kyrgyz-Tajik Border*, „The Diplomat”, December 15, 2023, <https://thediplomat.com/2023/12/big-promises-on-the-kyrgyz-tajik-border/> .
69. Putz. C. (a), *Kyrgyz ‘Foreign Representatives’ Bill Passes First Reading in Parliament*, „The Diplomat”, October 25, 2023, <https://thediplomat.com/2023/10/kyrgyz-foreign-representatives-bill-passes-first-reading-in-parliament/> .
70. Putz C. (b), *Kyrgyzstan and Centerra in Talks for Out-of-Court Dispute Resolution Over Kumtor*, „The Diplomat”, January 07, 2022, <https://thediplomat.com/2022/01/kyrgyzstan-and-centerra-in-talks-for-out-of-court-dispute-resolution-over-kumtor/> .
71. Putz C. (b), *Kyrgyzstan’s New Flag Debuts in Bishkek*, „The Diplomat”, January 03, 2024, <https://thediplomat.com/2024/01/kyrgyzstans-new-flag-debuts-in-bishkek/> .
72. Putz C., *A New Kyrgyz President Takes Over in Bishkek*, „The Diplomat”, November 24, 2017, <https://thediplomat.com/2017/11/a-new-kyrgyz-president-takes-over-in-bishkek/> .
73. Putz C. (b), *As the Dust Settles from Kyrgyzstan’s Election, What Next?*, „The Diplomat”, December 07, 2021, <https://thediplomat.com/2021/12/as-the-dust-settles-from-kyrgyzstans-election-what-next/> .
74. Putz C. (a), *Controversial Kyrgyz ‘Foreign Representatives’ Bill on Cusp of Becoming Law*, „The Diplomat”, February 08, 2024, <https://thediplomat.com/2024/02/controversial-kyrgyz-foreign-representatives-bill-on-cusp-of-becoming-law/> .
75. Putz C., *Final Results Confirmed in Kyrgyz Parliamentary Race*, „The Diplomat”, October 16, 2015, <https://thediplomat.com/2015/10/final-results-confirmed-in-kyrgyz-parliamentary-race/> .
76. Putz C. (b), *From Prison to Parliament: Meet Kyrgyzstan’s New Prime Minister*, „The Diplomat”, October 14, 2020, <https://thediplomat.com/2020/10/from-prison-to-parliament-meet-kyrgyzstans-new-prime-minister/> .
77. Putz C. (e), *Kyrgyz Constitutional Chamber Nixes Petition to Undo Parliamentary Election Delay*, „The Diplomat”, December 03, 2020, <https://thediplomat.com/2020/12/kyrgyz-constitutional-chamber-nixes-petition-to-undo-parliamentary-election-delay/> .
78. Putz C. (b), *Kyrgyz Court Cancels Case Against RFE/RL’s Radio Azattyk*, „The Diplomat”, July 12, 2023, <https://thediplomat.com/2023/07/kyrgyz-court-cancels-case-against-rfe-rls-radio-azattyk/> .
79. Putz C (c), *Kyrgyz President Jeenbekov Offers Resignation*, „The Diplomat”, October 15, 2020, <https://thediplomat.com/2020/10/kyrgyz-president-jeenbekov-offers-resignation/> .
80. Putz C. (d), *Kyrgyzstan Working Toward New Elections Under New Rules*, „The Diplomat”, October 19, 2020, <https://thediplomat.com/2020/10/kyrgyzstan-working-toward-new-elections-under-new-rules/> .

81. Putz C. (a), *Low Turnout, Technical Glitches, Mar Kyrgyzstan's Parliamentary Polls*, „The Diplomat”, November 29, 2021, <https://thediplomat.com/2021/11/low-turnout-technical-glitches-mar-kyrgyzstans-parliamentary-polls/> .
82. Putz C. (c), *Mob Accosts Kyrgyz Opposition Politician Tekebayev*, „The Diplomat”, December 02, 2021, <https://thediplomat.com/2021/12/mob-accosts-kyrgyz-opposition-politician-tekebayev/> .
83. Putz C. (c), *Mysterious Border Protocol Signed Between Kyrgyz and Tajik Security Chiefs*, „The Diplomat”, October 04, 2023, <https://thediplomat.com/2023/10/mysterious-border-protocol-signed-between-kyrgyz-and-tajik-security-chiefs/> .
84. Putz C., *Politician's Arrest Sparks Weekend Protests in Kyrgyzstan*, „The Diplomat”, March 27, 2017, <https://thediplomat.com/2017/03/politicians-arrest-sparks-weekend-protests-in-kyrgyzstan/> .
85. Putz C. (g), *Presidential or Parliamentary? What Kind of Government Should Kyrgyzstan Have?*, „The Diplomat”, November 06, 2020, <https://thediplomat.com/2020/11/presidential-or-parliamentary-what-kind-of-government-should-kyrgyzstan-have/> .
86. Putz C. (f), *Public Opinion Survey Polls Kyrgyz on Upcoming Election Questions*, „The Diplomat”, December 29, 2020, <https://thediplomat.com/2020/12/public-opinion-survey-polls-kyrgyz-on-upcoming-election-questions/> .
87. Putz C. (a), *Victory for the Status Quo in Kyrgyz Parliamentary Election*, „The Diplomat”, October 05, 2020, <https://thediplomat.com/2020/10/victory-for-the-status-quo-in-kyrgyz-parliamentary-election/> .
88. Putz C. (h), *What's in Kyrgyzstan's Proposed 'Khanstitution'?*, „The Diplomat”, November 20, 2020, <https://thediplomat.com/2020/11/whats-in-kyrgyzstans-proposed-khanstitution/> .
89. Rickleton Ch. (b), *Fears Over Kyrgyzstan's Latest Attempt To Push Through Russian-Style 'Foreign Agents' Law*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, June 03, 2023, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-foreign-agent-law/32442912.html> .
90. Rickleton Ch., *Kyrgyzstan: Mining sector braces for regulatory blow*, „Euroasianet”, November 6, 2020, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-mining-sector-braces-for-regulatory-blow> .
91. Rickleton Ch. (a), *Same Old Tricks In The 'New' Countries Of Central Asia?*, „Radio Free Europe/Radio Liberty”, August 15, 2023, <https://www.rferl.org/a/central-asia-new-eras-old-tricks-kyrgyzstan-kazakhstan-uzbekistan/32549063.html> .
92. Rozijew I., Samayev, *Tokmok city council representatives, and the attack on Tekebayev. What's going on?*, „kloop.kg”, February 7, 2022, <https://kloop.kg/blog/2022/02/07/samayev-tokmok-city-council-representatives-and-the-attack-on-tekebayev-what-s-going-on/>.
93. *RSF Index 2023*, „Reporters Without Borders”, <https://rsf.org/en/index> .
94. *Sadyr Japarov tells about his great struggle for Kumtor*, „24.kg”, October 19, 2023 (a), https://24.kg/english/277836__Sadyr_Japarov_tells_about_his_great_struggle_for_Kumtor/ .
95. Stobdan P., *Central Asia: Democracy, Instability and Strategic Game in Kyrgyzstan*, IDSA/Pentagon Press, New Delhi, 2014.

96. Talant B., *Kyrgyzstan: President's allies dominate parliamentary race*, „Euroasianet”, November 10, 2021, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-presidents-allies-dominate-parliamentary-race> .
97. Trilling D., *Kyrgyzstan: At Kumtor Mine, “No Light at the End of the Tunnel”*, „Euroasianet”, November 14, 2013, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-at-kumtor-mine-no-light-at-the-end-of-the-tunnel> .
98. Trilling D., *Kyrgyzstan: Nationalist MPs and Rioters Attempt to Storm Parliament*, „Euroasianet”, October 3, 2012, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-nationalist-mps-and-rioters-attempt-to-storm-parliament> .
99. Turgunbaeva A., (b), *Ex-Kyrgyz president Atambayev survives ‘assassination attempt’*, „Al-Jazeera”, October 9, 2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/9/kyrgyzstan-president-declares-state-of-emergency-in-capital> .
100. Turgunbaeva A. (a), *Kyrgyzstan’s Messy Parliamentary Election Sparks Protests in Bishkek*, „The Diplomat”, October 06, 2020, <https://thediplomat.com/2020/10/kyrgyzstans-messy-parliamentary-election-sparks-protests-in-bishkek/> .
101. Wood C. (b), *Bill on Flag Redesign Survives First Reading in Kyrgyzstan’s Parliament*, „The Diplomat”, December 01, 2023, <https://thediplomat.com/2023/12/bill-on-flag-redesign-survives-first-reading-in-kyrgyzstans-parliament/> .
102. Zehrung H., *New Wave Authoritarianism in Kyrgyzstan*, „The Diplomat”, May 31, 2023, <https://thediplomat.com/2023/05/new-wave-authoritarianism-in-kyrgyzstan/> .